

Antoninska kuga: prva pandemija u europskoj povijesti?

Krnjeta, Igor

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:371570>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-11**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za povijest

Igor Krnjeta

ANTONINSKA KUGA – PRVA PANDEMIJA U EUROPSKOJ
POVIJESTI?

Diplomski rad

Mentorica: doc. dr. sc. Jelena Marohnić

Komentor: doc. dr. sc. Nikola Anušić

Zagreb, 2019.

Sadržaj:

1. Predgovor.....	4
2. Uvod.....	5
2.1. Antoninska kuga.....	8
2.2. Teorijski okvir i metodologija rada.....	11
2.3. Povijesni kontekst.....	13
2.3.1. Socio-politička događajnica kasno-antoninskog perioda.....	13
2.3.2. Ekološki i higijenski kontekst ranog i razvijenog principata.....	15
2.4. Izvori.....	17
2.5. Stanje istraživanja.....	26
3. Pandemijski prethodnici antoninske kuge.....	33
3.1. Mogućnost prapovijesne pandemije – studija slučaja kuge.....	33
3.2. Atenska „kuga“.....	39
3.3. Kratki pregled pošasti u rimskom svijetu prije antoninske kuge.....	43
4. Analiza „pandemijskog karaktera“ antoninske kuge.....	45
4.1. Geografska rasprostranjenost.....	46
4.2. Pokretljivost.....	50
4.3. Visoke stope napada i eksplozivno širenje.....	53
4.4. Minimalni imunitet populacije i pojava novog patogena.....	56
4.5. Zarazljivost.....	59
4.6. Visoke stope smrtnosti.....	61
5. Zaključak.....	63
6. Summary and key words.....	65
7. Bibliografija.....	66

7.1. Kratice.....	66
7.2. Popis slikovnih priloga.....	66
7.3. Korištena baza podataka.....	66
7.4. Ostalo.....	67
7.5. Izdanja izvora.....	67
7.6. Literatura.....	70
8. Prilog – Izvori o antoninskoj kugi.....	80
8.1. Pisani izvori.....	80
8.2. Epigrafski izvori.....	90
8.3. Papirusi.....	97
8.4. Ostali izvori.....	97

1. Predgovor

Ovaj rad je plod dugotrajnijeg interesa ne samo prema prirodnom okolišu i specifičnije prema njegovoj morbidnijoj komponenti – bolestima, već i na pokušajima uključivanja spomenutih pojava s ljudskom prošlošću, posebice s onom klasične antike što je trend koji je tek nedavno počeo doživljavati značajniji polet. Stoga na izvjestan način ovaj rad teži biti skromni doprinos u razvoju ekohistorijskih i historijsko-epidemioloških aspekata u istraživanju povijesti staroga vijeka. Što se tiče samog toka istraživanja, potrebno je naznačiti da će bilo tko zainteresiran u temu antoninske kuge (tako i autor u začetku istraživačkog procesa) lako naći niz doprinosa i rasprava o temi ponajprije iz popisa bibliografije u pojedinim člancima i iz dva naslova koji predstavljaju kapitalan doprinos rasvjetljavanju važnosti i uloge antoninske kuge u rimskoj povijesti – monografiji koja se fokusira na ulogu okoliša u procesu „propasti“ Rimskog Carstva *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire* i zborniku *L'impatto della peste Antonina*. Vezano uz potonji naslov, on je predstavljao glavni problem u istraživačkom procesu, s obzirom na činjenicu da autor nije vrsni govornik talijanskog, francuskog i njemačkog jezika te je zato velika količina vremena otpala na postepeni prijevod članaka iz dotičnog zbornika.

Prva napomena važna za bolje razumijevanje rada se dotiče imenovanja antoninske kuge upravo riječju “kuga”. Problem je vezan ponajprije uz činjenicu da je riječ “kuga” u historiografskom kontekstu korištena u ilustrativnom smislu, a ne u onom biološki preciznom. Kao što će se moći uvidjeti u kasnijim dijelovima teksta, trenutni konsenzus o dijagnozi uzročnika antoninske kuge jest da je riječ najvjerojatnije o virusu boginja, a ne o bakteriji *Yersinia pestis*, koja uzrokuje bubonsku kugu. Stoga će se u radu uglavnom koristiti termini poput “pošast”, “bolest”, “zaraza” i “pandemija”.

Važna napomena dotiče se i priloga koji se nalazi na kraju rada. U njega su uvršteni svi dostupni izvori koji svjedoče o antoninskoj kugi. Podjela je izvršena na taj način da su u tu sekciju uključeni izvori koji izričito govore o pošasti (riječ je o iskazima suvremenika i antičkih povjesničara) i oni koje pojedini suvremeni povjesničari tumače kao indikatore prisutnosti antoninske kuge na određenom prostoru. U slučaju potonje stavke, riječ je o epigrafskim izvorima, jednom papirusu i jednom amuletu koji uglavnom spominju bolest, ali pritom ne naznačavaju o kojoj vrsti bolesti je riječ.

Naposljetku, autor zahvaljuje ponajprije mentorici dr. sc. Jeleni Marohnić i komentoru dr. sc. Nikoli Anušiću na stručnom usmjeravanju i savjetima koji su doprinijeli kvalitetno

koncipiranom radu. Pri zahvalama, nipošto se ne smiju zanemariti niti ostali profesori pri Katedri za staru povijest koji su svojim sugestijama također poboljšali i rasvijetlili određene aspekte rada. Na kraju, posebne zahvale se upućuju članovima uže obitelji i nekolicini prijatelja na podršci i strpljenju pri saslušavanju autorovih fikscija.

2. Uvod

Usprkos mnogim blagodatima života u suvremenom, povezanom i u globalnu sferu integriranom, svijetu valja uzeti u obzir i „drugu stranu medalje“, odnosno niz, za ljudske živote, opasnih fenomena koji mogu započeti u jednome dijelu svijeta te upravo zahvaljujući međupovezanosti imati nemjerljive utjecaje na osobe koje žive u međusobno udaljenim regijama. Jedna od tih opasnosti su upravo zarazne bolesti kojima ljudska kretanja pospješuju širenje i daljnji opstanak. Takvi uvjeti omogućuju stvaranje pandemija, zaraza koje su raširene diljem izuzetno velikog geografskog prostora i koje pogađaju veliki broj ljudi. Iako je poznat niz zabilježenih izbijanja bolesti u ljudskom povijesnom iskustvu koje odgovaraju ovom opisu, vjerojatno su najpoznatije znamenite pandemije bubonske kuge u 14. stoljeću, povijesne epizode koja se još naziva i „Crnom smrću“. Sa izuzetkom same interesantnosti tema toga tipa, svakako je vrijedno naznačiti da glavni razlog zašto je važno proučavati bolest u ljudskoj prošlosti leži upravo u tome da su, kao što je već naznačeno, zbog suvremenog globaliziranog društva, visokozarazne bolesti i dan-danas ozbiljna prijetnja, te nam razumijevanje na koji način su se bolesti širile i postajale endemične u pojedinim povijesnim populacijama, može pomoći u razumijevanju njihovog širenja u suvremenom dobu.

Slijedeći naznačenu nit vodilju, jedan od važnijih fokusa istraživanja jest onaj koji se bavi time na koji je način na izbijanje i širenje bolesti u predmodernim razdobljima utjecala međupovezanost određenih regija. Točnije, ovdje je potrebno naznačiti koliko prostorna komponenta ima izuzetno važnu ulogu u širenju bolesti. To se odnosi ponajprije na okolišne (npr. mikro-klimatske ili reljefne) komponente određenog prostora, što je stavka koja pojedinom patogenu može olakšati ili otežati širenje diljem nekog određenog prostora. Naravno, širenju bolesti kroz neki prostor pomažu i „antropogene“ komponente kao što su ljudska naselja i gustoća naseljenosti, ali i organizirane i održavane komunikacijske i transportne veze, što su fenomeni koje u visokorazvijenom obliku možemo nazvati i „globaliziranim sferama“. Naravno, u takvom prostoru, smortonosno djelovanje bolesti može biti ne samo uspješno, nego se zaraza može gotovo nesmetano širiti sa jednog kraja neke

geografske makroregije na drugi. Ukoliko ovakva elaboracija doista vrijedi biti razmotrena, tada se vrijedi zapitati je li i u tome pogledu najznačajnija predmoderna državna tvorevina mogla imati dovoljno razvijenu, da ne kažemo, proto-globaliziranu, „infrastrukturu“ za opstojnost pandemijskih zaraza. Riječ je pritom o Rimskom Carstvu.

Jedan od najznačajnijih događaja u rimskoj povijesti koji bi se mogli okarakterizirati kao pandemijski događaj jest pošast koja je izbila za dvojnog carevanja Marka Aurelija (161. – 180.g.) i Lucija Vera (161. – 169.g.) i koja je najvjerojatnije trajala za vrijeme Komodove vladavine (177. – 192.g.). Ta pošast je ime dobila upravo po dinastijskom periodu u čije vrijeme je pogodila Carstvo – antoninska kuga. Kao što se može pretpostaviti na temelju same činjenice da je to izbijanje bolesti zaslužilo ime koje tu povijesnu epizodu izdvaja od niza ostalih izbijanja bolesti u rimskom periodu, antoninska kuga je bio biološki događaj dotad neslućenih razmjera što su uvidjeli već i antički povjesničari. Pojedini među njima, poput sv. Jeronima, nisu se libili iznijeti stav da je „Rim bio u nevolji od tada“¹, odnosno da se začeci propasti rimske države mogu početi trasirati već od tog trenutka. Međutim, zadržimo se na tren na činjenici o razmjerima pošasti. Pojedini autori smatraju da se tek od perioda Rimskoga Carstva može govoriti o pojavi izuzetno raširenih epidemija, to jest pandemija, što nastaje kao posljedica uspostave međuregionalnih trgovačkih veza i kretanja stanovništva u sklopu visoko-razvijenog sustava koji je takve pojave i omogućio.² Na temelju te tvrdnje se naznačava pitanje možemo li antoninsku kugu doista nazvati prvom pandemijom u europskoj povijesti ili su pojedine regije europskog kontinenta i prije antoninske kuge desetkovale pandemije.

Nakon što se predstave antoninska kuga kao povijesni događaj, teorijski okvir, odnosno epidemiološki kriteriji prepoznavanja pandemije, i metodologija na temelju kojih će ovaj rad biti koncipiran, pojasniti će se socio-politička slika kasno-antoninskog perioda (s fokusom na najvažnije događaje koji su naposljetku pospješili efikasnije širenje zaraze), zajedno s ekološkim i higijenskim kontekstom rimske države u periodu principata sa svrhom kontekstualiziranja i rasvjetljavanja okolnosti u kojima izbija antoninska kuga. Zatim će se prijeći na prezentiranje izvora koji nam danas svjedoče o antoninskoj kugi, a također će se ukratko predstaviti historiografski doprinosi o temi antoninske kuge, zajedno s naznačavanjem debata o pojedinim problematičnijim aspektima obrađivane teme. Potom će se provesti analiza pandemijskih obilježja prvo potencijalnih pandemijskih prethodnika

---

¹ Jer. *Chron.*, 236. Olimp. (Vidi Prilog 21)

² Sallares, 2009, 173 – 174.

antoninske kuge kako bi se pokušalo ustanoviti može li se antoninsku kugu nazvati prvom pandemijom u europskoj povijesti, a zatim same pošasti koja pogađa Rimsko Carstvo u doba Marka Aurelija. Analiza će biti vršena na taj način da će svaki epidemiološki kriterij pojedinačno biti preispitan može li biti provjeren i dokazan na temelju iščitavanja određenih detalja prisutnih u izvorima ili u doprinosima historiografije, epidemiologije i prirodnih znanosti.

Za potencijalne pandemijske prethodnike koji će biti detaljnije analizirani odabrana su dva primjera. Prvi primjer baziran je na rezultatima paleo-genetskih istraživanja na prapovijesnim ljudskim ostacima koji ukazuju na prisutnost bubonske kuge među prapovijesnim europskim populacijama i koji impliciraju raširenost te zaraze. Drugi primjer koji je odabran je znamenita kuga koja je pogodila Atenu za vrijeme Peloponeskog rata o kojoj imamo podrobno svjedočanstvo od strane Tukidida. Ovi primjeri su odabrani zato što se po svojoj ozbiljnosti čine kao najvjerojatniji kandidati za moguće pandemije koje su pogodile europski kontinent prije antoninske kuge. Kratka analiza će također biti pridana i zabilježenim zarazama koje su pogodile rimski svijet sve do antoninske kuge. Ti primjeri su također odabrani u svrhu preispitivanja mogu li se različita izbijanja zaraza u rimskom sustavu nazvati pandemijama, posebice ukoliko se uzme u obzir da je rimska država već od perioda Republike geografski bila široko rasprostranjena i da je već tada počela stvarati ekološku podlogu pogodnu za širenje zaraznih bolesti.

Naposljetku je potrebno napomenuti da će ovaj rad pratiti dijagnoze nastale na temelju iščitavanja pisanih izvora u kojima je određeno da je uzročnik antoninske kuge vjerojatno bio virus boginja (ili njemu srodan genetski soj³),⁴ dok je Tukididovu, odnosno atensku kugu vjerojatno uzrokovao bacil uzročnik epidemijskog tifusa.^{5 6} Najsigurnije dokaze imamo u slučaju prapovijesnih nalaza bubonske kuge zato što su ih nedvojbeno potvrdile genetske analize izvađene iz ljudskih bioloških ostataka.^{7 8 9} Ovaj rad će stoga u naznačenom analitičkom modelu pratiti epidemiološke i etiološke značajke tih bolesti.

---

³ Harper, 2017, 107.

⁴ Littman, 1973, 252.

⁵ Papagrigorakis, 2006, 206.

⁶ Litmann, 2009, 456 – 467.

⁷ Andrades Valtuena et al., 2017, 3683.

⁸ Rascovan et al., 2019.

⁹ Spyrou et al. 2018, 1.

2.1. Antoninska kuga

Pretpostavlja se da je pošast koju danas oslovljavamo „antoninskom kugom“ bila prisutna u rimskoj sferi od 165. sve do 180-ih godina.¹⁰ Izvori i historiografija se slažu da je prvi kontakt Rimljana s bolešću vjerojatno bio na istoku u ratu protiv Parta te da se bolest proširila na zapad diljem rimskih provincija pomoću kretanja vojske koja se nakon uspješnog pohoda vraćala svojim domovima.¹¹ ¹² Jedan od iskaza koji nam prenose „genezu“ bolesti nalazimo u biografiji Lucija Vera u kompendiju carskih biografija *Historia Augusta* gdje se opisuje da je pri zauzeću grada Seleukije u Babiloniji za vrijeme rimske kampanje pod vodstvom Avidija Kasija neki vojnik u Apolonovom hramu otvorio zlatnu kutiju iz koje je „izletio zarazni duh“ koji je zatim preplavio „cijeli rimski svijet“.¹³ ¹⁴ Nakon Niziba i Seleukije, bolest se širi do Smirne 165., a u Rim stiže 167. godine.¹⁵ Pretpostavlja se da se iz Rima zahvaljujući pokretljivosti ljudi i trgovačkim vezama proširila diljem Carstva.¹⁶ Nagodinu je zabilježena njena pojava za vrijeme zime u Akvileji među vojskom, a pretpostavlja se da je te godine pogodila i Egipat.¹⁷ Njeno smrtonosno djelovanje je zabilježeno u nizu provincija, te se čini da je posebna smrtnost bila na prostoru Male Azije¹⁸ i na Apeninskom poluotoku¹⁹. Ono što je konsenzus kod gotovo svih izvora, suvremenika i u većoj mjeri kasnijih autora koji su očito bili mnogo bolje informirani o kompletnom opsegu djelovanja pošasti, jest da su zarazljivost, smrtnost i široka rasprostranjenost antoninske kuge bile bez presedana u dotadašnjem sjećanju. Posebno visoka smrtnost je, čini se, bila među vojskom, što možemo uočiti iz iskaza sv. Jeronima koji kaže da je 172. godine rimska vojska bila gotovo istrijebljena,²⁰ što je dovelo do toga da je Marko Aurelije kako bi mogao nastaviti voditi Markomanske ratove počeo novačiti gladijatore i razbojnike.²¹ Na kraju tog prvog vala, bolest je čini se još neko vrijeme bila prisutna u Carstvu što se može vidjeti na temelju velike smrtnosti u Egiptu 179. g.²² i u Noriku 182.g.²³ Najpoznatije ponovno izbijanje dešava se za

---

¹⁰ Kiple, 2008, 37.

¹¹ Nutton, 2004, 24.

¹² *Cass. Dio*, LXXI, 2. (Vidi Prilog 10)

¹³ *SHA, Verus*, VIII, 1 – 3. (Vidi Prilog 12)

¹⁴ *Amm*, XXIII, 6, 24. (Vidi Prilog 18)

¹⁵ Duncan-Jones, 1996, 116.

¹⁶ Harper, 2017, 99.

¹⁷ Duncan-Jones, 1996, 116.

¹⁸ *Ibid*, 98.

¹⁹ *Oros.*, VII, 15, 5-6. (Vidi Prilog 20)

²⁰ *Jer. Chron.*, 237. Olimp. (Vidi Prilog 22)

²¹ *SHA, Marc.*, XXI, 6 - 9. (Vidi Prilog 15)

²² Andorlini, 2012, 22.

Komodove vladavine 191. g. kada se pošast opet vratila u Rim i kulminirala sa smrću dvije tisuće ljudi u jednome danu.²⁴ Također se čini da je pandemija uzrokovala među preživjelima svojevrsnu religijsku krizu, manifestiranu masovnim obraćanjem različitim božanstvima za pomoć, što je možda i najbolje vidljivo u nizu nalaza koji upućuju na moljenje Apolonu.²⁵ Potrebno je spomenuti da se prema određenim tumačenjima, utjecaji pošasti vide i u naglom prekidu pravnih dokumenata poput papirusa, natpisa o gradnji i vojnih diploma o otpustu. Između ostaloga, pretpostavlja se da je pandemija prekinula rudarenje u potrazi za srebrom i mramorom što je uzrokovalo kratkotrajnu monetarnu krizu. Također su opale cijene zemljišta i žita.^{26 27} Iako je već spomenut mitologizirani narativ o Apolonovu hramu, valja se zapitati odakle je bolest došla u rimsku sferu? Jedna teorija predlaže da se uzročnik pošasti proširio do Rimljana iz južne Arabije (gdje je zabilježeno izbijanje bolesti koja je pogodila grad Garw 160.g.), dok pobornici druge smatraju da je patogen do Rimljana došao preko Puta svile iz Kušanskog Carstva koje se nalazilo na prostoru današnje srednje Azije i sjevera indijskog subkontinenta.²⁸

Što se tiče posljedica pošasti, pretpostavlja se da je u njoj preminula otprilike petina ukupne populacije Carstva, što brojčano označava oko sedam milijuna ljudi. Iako su gubici bili dotada nezapamćeni, čini se da antoninska kuga nije u potpunosti uništila infrastrukturu rimske države te je Carstvo moglo s relativnom lakoćom prebroditi šok.²⁹ Također, postoje tumačenja koja djelovanje antoninske kuge u kombinaciji s Markomanskim ratovima smatraju ključnim faktorima koji su ubrzali provincijalizaciju Carstva. Prva komponenta tog procesa dotiče se problema manjka hrane u urbanim središtima što je dovelo do toga da su mnogi stanovnici gradova pohrlili u seoske sredine u potrazi za stabilnim izvorima hrane. Drugi aspekt vezan je uz jačanje provincijalnih elita koje su u zamjenu za sudjelovanje u oporavku od krize uzrokovane kombinacijom pošasti i ratova tražile veća prava i prominentnost.³⁰

O pošasti imamo spomen i od strane samoga Marka Aurelija dok je bio na bojišnici s Germanima na Dunavu. On je u jednom ulomku aludirao na to da se zaraza nalazi u njegovu okružju,³¹ na temelju čega možemo pretpostaviti da je ona također mogla biti prenesena i na

---

²³ *CIL*, III, 5567; *AE*, 1994, 1334. (Vidi priloge 33 i 34)

²⁴ *Cass. Dio*, LXXIII, 14. (Vidi Prilog 11)

²⁵ Harper, 2017, 100 – 101.

²⁶ *Ibid*, 112 – 113.

²⁷ Marcone, 2002, 810 – 811.

²⁸ Rossignol, 2012, 92 – 95.

²⁹ Harper, 2017, 115 – 116.

³⁰ *Ibid*, 116 – 117.

³¹ *M. Aur, Med.* IX, 2.

germansku stranu. Pri spomenu Marka Aurelija, važno je spomenuti uobičajeno smatranje da su carevi Lucije Ver i Marko Antonije najpoznatije žrtve antoninske kuge.³² Međutim, pojedini historiografski naslovi koji su se fokusirali na fenomen smrti careva temeljeći svoj narativ na iskazima antičkih povjesničara ustanovili su da je Lucije Ver vjerojatno preminuo od moždanog udara, dok se za Marka Aurelija pretpostavlja da je umro od posljedica dugotrajnijih oboljenja kao što su rak, tuberkuloza ili unutarnje krvarenje u želucu. Mada, čini se da su već u rimsko doba kolale glasine da se Marko Aurelije zarazio pošasću te da iz tog razloga nije želio da ga njegov sin Komod posjeti i sam se zarazi.³³

Usprkos važnosti carskog djelovanja za vrijeme pandemije, nedvojbeno najvažnija ličnost kojoj je antoninska kuga bila jedan od katalizatora djelovanja i čiji spisi su nam i danas važni izvori za taj povijesni događaj jedan je od najvažnijih medicinskih autora u povijesti klasične antike i osobni liječnik cara Marka Aurelija, Klaudije Galen. Kada je pošast došla do Rima, Galen je pobjegao u svoj rodni grad Pergam³⁴, no bio je pozvan od strane careva da im se pridruži (i tako izbjegne pritvor), što je i učinio u Akvileji gdje je usred zime 169. godine vojsku napala pošast koju Galen naziva „velikom kugom“ čime implicira da je opseg zaraze doista bio neuobičajeno velik, čak i za antičke standarde.³⁵ ³⁶ Može se pretpostaviti da je Galen upravo u tome periodu pri liječenju oboljelih uvidio određene simptome prisutne u raznim stadijima progresije bolesti koje je kasnije zabilježio. Ti spisi danas omogućuju povjesničarima medicine da na temelju Galenovih iskaza mogu iznijeti dijagnozu antoninske kuge. U odabranim ulomcima, koji su vjerojatno najznačajniji među tim spisima, Galen kaže da je jedan pacijent bio bolestan devet dana, da je iskašljao krastu od čira te da je bio prekriven čirevima koje je Galen pokušao svesti na ožiljke.³⁷ U drugome spisu, Galen kaže da su se kod oboljelih pojavili crna stolica i crni osip.³⁸ Zahvaljujući tim ulomcima, još prije preko četiri desetljeća je iznesena dijagnoza antoninske kuge kao hemoragičnog oblika boginja.³⁹ U novijim historiografskim strujanjima se također ističe mogućnost da je uzročnik antoninske kuge bio i neki danas izumrli genetski soj uzročnika

---

³² Kohn Childs, 2008, 9.

³³ Meijer, 2004, 60, 61.

³⁴ Gal. *Lib. prop.*, I, 19, 15. (Vidi Prilog 1)

³⁵ Mattern, 2008, 3.

³⁶ Gal., *Lib. prop.*, I, 19, 15. (Vidi Prilog 1)

³⁷ Gal., *MM*, 5, 12. (Vidi Prilog 3)

³⁸ Gal., *At. Bil.*, 4. (Vidi Prilog 4)

³⁹ Littman, 1973, 252.

boginja *Variola* ili mogući pra-oblik tog virusa.⁴⁰ U svakome slučaju, identifikacija antoninske kuge kao raširene zaraze boginjama je dijagnoza koja se u većini slučajeva i danas uzima kao važeća.⁴¹

2.2. Teorijski okvir i metodologija rada

Kako bi se ustanovilo može li se o izbijanju pojedine bolesti uopće govoriti kao o pandemiji potrebno je odrediti kriterije koje koriste epidemiolozi kako bi definirali ima li neka zaraza „pandemijski karakter“. Kriterije koji će se koristiti za analizu u ovome radu definirali su David Morens, Gregory Folkers i Anthony Fauci u članku „What is a pandemic?“ sa nakanom da spriječe naizmjeničnu i nepromišljenu upotrebu termina „epidemija“ i „pandemija“ u javnom i akademskom diskursu za vrijeme izbijanja pandemije ptičje gripe (podtipa H1N1) 2009. godine. Kriteriji su određeni na temelju etioloških i virulentnih aspekata primjećениh u nizu povijesnih pandemija, koji su imali zajedničke karakteristike.⁴²

Prvi i možda najvažniji (ali i za sva povijesna razdoblja najlakše dokaziv) kriterij je široka geografska rasprostranjenost, točnije da jedna bolest nije prisutna na samo jednom prostoru, već da ima transregionalni, interregionalni ili globalni karakter.⁴³ Sljedeći kriterij je pokretljivost bolesti i on podrazumijeva da se bolest „kreće“ putem prijenosa između zaraženih organizama te da se to kretanje može pratiti između različitih lokacija.⁴⁴ Pod kriterijem visokih stopa napada i eksplozivnog širenja podrazumijevamo pojavu više zaraženih u kratkom vremenskom periodu, iz čega se zaključuje da su uzročnici preneseni iz jednog izvora, odnosno da je riječ o visoko zaraznoj bolesti s kratkim periodom inkubacije.⁴⁵ Sljedeća dva kriterija su spojena u jednu analitičku cjelinu zato što pojava jednog najčešće podrazumijeva drugi. Riječ je o minimalnom imunitetu određene populacije i pojavi novog patogena. Pri obradi ovih kriterija valja uzeti u obzir da imunitet ne mora nužno označavati otpornost organizma na sve genetske sojeve određene bolesti, kao i da ista bolest (npr. kolera) može nekoliko puta kroz tok duljeg perioda pogoditi isti prostor i svaki put nanijeti jednaku količinu štete u ljudskim životima.⁴⁶ Infektivnost je isključena iz ove analize zato što se pri nizanju kriterija „pandemijskog karaktera“ neke zaraze ističe da pandemija ne označava

---

⁴⁰ Harper, 2017, 107.

⁴¹ Bagnall, 2013, 714.

⁴² Morens et al., 2009, 1018, 1019.

⁴³ *Ibid.*, 1019.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

„pošasti“ poput pretilosti ili pušenja, već da je to termin koji se odnosi na zarazne bolesti uzrokovane djelovanjem parazita.⁴⁷ S obzirom na to da svi dostupni izvori sugeriraju da je antoninska kuga doista bila izbijanje jedne bolesti koju uzrokuje patogen kojemu je mehanizam širenja među organizmima upravo zaraza, tada se uključivanje ovog kriterija u analizu „pandemijskog karaktera“ antoninske kuge čini bespotrebним. Naredni kriterij zarazljivosti označava mogućnost da se bolest prenese između dva organizma putem određenog vektora (npr. kapljičnim putem, preko buha, putem zaražene hrane i vode itd.).⁴⁸ Posljednji uvjet koji određeno izbijanje bolesti treba „zadovoljiti“ da bi bilo klasificirano kao pandemija su visoke stope ozbiljnih stanja izazvanih bolešću ili visoke stope smrtnosti.⁴⁹

Zaključno, analitički model rada počiva na ideji da će se svakom od ovih kriterija na temelju dostupnih izvora preispitati dokazivost na temelju čega te će se zaključno po evaluaciji za svaki od primjera pokušati ustanoviti može li se doista nazvati pandemijom. Pritom će se za prvi primjer (prapovijesnu bubonsku kugu) kao izvor koristiti rezultati istraživanja antičke DNK izvađene iz ljudskih ostataka, dok će se za atensku kugu koristiti Tukididov iskaz i saznanja moderne medicinske znanosti. Naposljetku, za antoninsku kugu nam je dostupno više vrsta izvora. U ovome radu će se koristiti iskazi antičkih pisaca, papirus te epigrafski i materijalni nalazi. Također, potrebno je napomenuti poteškoće koje se mogu očekivati pri analizi. Iako nam izvori mogu potvrditi pojedine kriterije, potpuna slika je dostupna tek kada „uposlamo“ i saznanja suvremene medicine koja nam mogu pomoći pri pokušaju odgovaranja na postavljene kriterije. Međutim, glavni problem pri oslanjanju na saznanja tog tipa počiva na tome da su suvremene dijagnoze drevnih pošasti bez neupitne genetske potvrde i dalje relativno nesigurne. S druge strane, sa izvorima, a posebice sa iskazima suvremenika kuge, postoji problem u tome što nam prenose oskudne informacije, čemu vjerojatno doprinosi činjenica što suvremenici za vrijeme odvijanja pošasti nisu bili upoznati sa time koliko je zaraza doista bila rasprostranjena, dok je kasnijim autorima ona relativno nevažna crtica koju oni pokrivaju pri opisu nekog perioda.

---

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ *Ibid.*, 1019 – 1020.

⁴⁹ *Ibid.*, 1020.

2.3. Povijesni kontekst

2.3.1. Socio-politička događajnica kasno-antoninskog perioda

Pod terminom kasno-antoninski period u ovome kontekstu podrazumijeva se razdoblje vladavine careva Lucija Vera, Marka Aurelija i Komoda. Točnije riječ je o vremenskom rasponu od 161. do 192. godine. Prema uvriježenom stajalištu u tradicionalnoj historiografiji, taj period (posebice začetak Markomanskih ratova koji su predstavljali ozbiljnu prijetnju Carstvu) predstavlja završetak zlatnog doba rimske države i označava začetak „mračnih“ perioda rimske povijesti.⁵⁰ Prva faza obrađivanog razdoblja, obilježena je „partnerskom“ vladavinom dvojice careva Lucija Vera i Marka Aurelija, što predstavlja svojevrsni presedan u povijesti Rimskog Carstva zato što su dva pojedinca istovremeno dijelila vladarski položaj. Pritom se čini da je važniju ulogu obnašao Marko Aurelije što se u starijoj historiografiji pojašnjava razlikama u karakteru između oba cara, gdje je Lucije Ver redovito prikazivan kao pojedinac slabog karaktera, dok je Marko Aurelije bio smireni stoički filozof, što je naposljetku evidentirano u njegovim filozofskim djelima.⁵¹ S izuzetkom ratova s Partima i germanskim plemenima Kvadima, Markomanima i Jazigima valja napomenuti i još jedan značajan događaj koji pogađa Carstvo za vladavine dvojice princepsa, a riječ je o pobuni Avidija Kasija, vojnog zapovjednika koji se istakao u sukobu protiv Parta gdje je izvojevao značajne pobjede (između ostalog i onu kod već naznačenog mogućeg izvorišta pandemije, babilonijskog grada Seleukije). Nakon smrti Lucija Vera 169., kao i glasine o smrti njegovog vladarskog partnera 175. godine, Kasije se u Siriji proglasio carem, no prije nego što je Marko Aurelije osobno riješio problem, Avidija Kasija su ubili njegovi vojnici. Od 177. Aurelijev sin Komod imenovan je suvladarom, a jedinim carem postaje po očevoj smrti 180.g. Komodovu vladavinu historiografija ne pamti po osobitom dobru, zato što je glavna značajka njegove vladavine odustajanje od ratova s Kvadima i Markomanima, kako bi se, prema uvriježenom gledanju naslijedenom iz antičkih izvora, posvetio osobnim užicima, a posebice stjecanju gladijatorske slave. On je ubijen u dvorskoj uroti 192./193. g. te će po kratkom građanskom ratu, dinastiju Antonina naslijediti ona Severa.⁵²

Prvi među važnijim ratnim pohodima vođenim u obrađivanom periodu je onaj koji je Lucije Ver vodio protiv Parta od 161. do 166. g. Njegovi počeci se mogu trasirati još u period Antonina Pija kada je partski kralj Vologases III. izvršio napad na Armeniju gdje je rimski

---

⁵⁰ Fischer, 2012, 29.

⁵¹ Boak, 1921, 298.

⁵² *Ibid*, 299 – 300.

legat u Kapadokiji poražen što je dovelo do partskih provala u Siriju. Stacije Prisko je 163. nanovo ustanovio vlast nad Armenijom, dok je 164. – 165. g. Avidije Kasije provalio u Mezopotamiju i zauzeo partske gradove Seleukiju i Ktezifon. Nakon tih značajnih rimskih pobjeda, s Partima je potpisan mirovni sporazum 166.g. nakon čega su Rimljani dobili nove teritorije u gornjoj Mezopotamiji istočno od Eufrata, sve do grada Dure. Trijumf za tu pobjedu održan je u Rimu u listopadu 166. godine. Kao što je već naznačeno, pretpostavlja se da su Rimljani prvi puta došli u kontakt s pošasti u Seleukiji te da je Avidije Kasije već pri povratku s pohoda počeo gubiti svoje vojnike.⁵³

Posljednja stavka koju je važno pojasniti u kontekstu kasno-antoninskog perioda su tzv. Markomanski ratovi, odnosno sukobi Rimljana s konfederacijom germanskih i sarmatskih plemena Markomana, Kvada, Jaziga i Kostoboka koji su se s prekidima događali od 167. do 180. godine. Cilj germanskih saveza bio je prodrijeti u rimske provincije na području srednjeg i gornjeg toka Dunava. Uzevši u obzir da su pogranične trupe uglavnom bile poslone na partsko bojište, Germani su uspješno prodrijeli u Norik i Panoniju⁵⁴ te su čak doprli do Akvileje koja je bila pod opsadom, što je Rimljanima bilo posebno šokantno.⁵⁵ Prvo primirje s Markomanima je potpisano 172., a s Kvadima i Sarmatima 175. g. U tim sporazumima stajalo je da će Germani osloboditi rimske zarobljenike, da će dati ljudstvo u rimsku vojsku te da će naposljetku naseliti opustjeli prostor rimskih dunavskih provincija i da će na njemu obrađivati zemlju. Druga faza rata je počela 177. i trajala je naredne tri godine sve do smrti Marka Aurelija. Tu fazu rata obilježava „konačna“ pobjeda nad plemenskom konfederacijom, kao i razmatranje o aneksiji teritorija koje su nastanjivali ti narodi, što je plan koji nije ostvaren zbog smrti Marka Aurelija.⁵⁶ S obzirom na to da nam je poznato da je vjerojatno vojnim putem pošast došla do Rima i Italije 167.g.,⁵⁷ možemo pretpostaviti da su sukobi s Markomanima doveli ne samo do širenja bolesti među obje suprotstavljene vojske, već i da je to omogućilo konstantnu razmjenu patogena ne samo među vojnicima na obje strane, nego i među civilima, što je zasigurno dovelo do daljnjeg rasprostiranja zaraze u regijama koje su se nalazile u relativnoj blizini bojišnice.

---

⁵³ Birley, 2008, 160 – 165.

⁵⁴ *Ibid.*, 165.

⁵⁵ Fischer, 2012, 30.

⁵⁶ Boak, 1921, 299, 300.

⁵⁷ Birley, 2008, 167.

2.3.2. Ekološki i higijenski kontekst ranog i razvijenog principata

Antoninsku kugu kao povijesni događaj biološkog podrijetla nije moguće sagledavati izuzeto od ostatka okoliša u kojemu je patogen koji je uzročnik pošasti postojao i kroz koji se kretao. Prva stavka koju je važno uzeti u obzir jest klimatsko stanje ranog principata, tzv. period „rimskog optimuma klime“. Pod tim terminom podrazumijevamo klimatsko razdoblje koje traje od oko 200. g. pr. Kr. sve do polovice 2. stoljeća i za vrijeme kojega je klima na prostoru Mediterana bila uglavnom stabilna, topla i vlažna, što je omogućavalo prosperitetnu egzistenciju većini stanovništva u sklopu rimske države. Nadalje, prema suvremenim strujanjima u historiografiji, pretpostavlja se da su se upravo klimatski aspekti tog perioda pokazali kao jedan od presudnih faktora koji su doveli do drastične ekspanzije Rimskog Carstva. Međutim, sredinom 2. stoljeća dolazi do klimatskih perturbacija koje će trajati vjerojatno sve do sredine 5. stoljeća.⁵⁸ Začetak klimatskih nestabilnosti u periodu antoninske dinastije se povezuje s vulkanskim erupcijama, od kojih se antoninskom periodu najbliže mogu datirati erupcije vulkana Cotopaxi u Ekvadoru, Kaimon u Japanu (oba oko 150. g.) i Šiveluča na Kamčatki (170 ± 20 g.).⁵⁹ Pretpostavlja se da su oblaci vulkanske prašine nastali erupcijama doveli do ometanja prolaska sunčevog svjetla do zemljanih površina, kao i laganog zahlađenja, odnosno početka klimatskih nestabilnosti. Pojedini autori te klimatske promjene povezuju sa sušama koje izbijaju u tom periodu diljem Carstva što dovodi do pothranjenosti i samim time smanjenog imuniteta na nadolazeće bolesti.⁶⁰ Međutim, također valja uzeti u obzir da su nestabilne klimatske prilike mogle stvoriti ekološke i evolucijske prilike koje su se pokazale povoljnima za pojavu i širenje novih patogena, u ovom slučaju npr. uzročnika antoninske kuge.⁶¹

Što se tiče bolesti u antičkom svijetu, pretpostavlja se da je većina bolesti koje su pogađale Europljane u kasnijim periodima također pogađale i stanovnike Rimskoga Carstva s vjerojatno rijetkim uplivima stranih patogena do kojih je dolazilo zbog međukontinentalnih veza.⁶² Pritom je važno uzeti u obzir da antički iskazi o bolestima najčešće u točnosti svojih opisa ni približno ne odgovaraju suvremenim kliničkim slikama određenih bolesti što se može vidjeti na temelju toga da se bolesti uglavnom opisuju terminima poput „vrućica“ ili „vatrena

---

⁵⁸ Harper, 2017., 14 – 15.

⁵⁹ Rossignol, 2012, 100.

⁶⁰ *Ibid*, 114.

⁶¹ Harper, 2017, 15 – 16.

⁶² Nutton, 2004, 19.

bolest“.⁶³ S druge strane, na temelju ljudskih bioloških nalaza, odnosno kostiju, možemo uvidjeti da su pripadnici antičkih društava patili i od danas učestalih bolesti tipičnih za zrelije populacije kao što su artritis i razni oblici tumora.⁶⁴ Što se tiče visokozaraznih oblika bolesti, pretpostavlja se da su populacije bile međusobno previše „razbacane“, odnosno izolirane jedne od drugih, na temelju čega se zaključuje da je teško moglo doći do češćih i geografski raširenijih slučajeva zaraze, već da su bolesti uglavnom bile lokalnog karaktera.⁶⁵ Usprkos tome, s usponom Rimskog Carstva razvila se dotad neviđena gustoća stanovništva u gradskim središtima, a zbog razvijene cestovne i pomorske infrastrukture pojavila se i mogućnost gotovo nesmetanog kretanja između međusobno udaljenih regija. Ti faktori su doveli do razvoja specifičnog staništa u kojemu su se zarazne bolesti mogle gotovo neometano širiti.⁶⁶ Problemi koji se također trebaju uzeti u obzir su povezanost niskokvalitetne ishrane i izloženost nizu bolesti od djetinjstva, što je vjerojatno dovelo do iznimno niskog stasa u prosječnog stanovnika Carstva.⁶⁷ Izloženost raznim bolestima posljedica je niske razine higijenske osviještenosti u rimskim gradovima. Najznačajniji primjeri tog aspekta rimskog života su javni zahodi i kupelji. Pritom se čini da su Rimljani najčešće obolijevali od bolesti probavnog sustava, kao što su razni oblici dijereja, salmonele, tifusa ili probavnih parazita. U izvorima također nalazimo spomene koji upućuju na čestu oboljenost od malarije i gube.⁶⁸

Na temelju izloženog, može se uvidjeti opće stanje Carstva u kasno-antoninskom periodu te se pomoću toga mogu zaključiti pojedine stavke koje su se pokazale presudnima ne samo za izbijanje niza bolesti diljem Carstva, već su bile temeljne za širenje antoninske kuge. Prosječni stanovnik rimskog grada bio je izuzetno podložan nizu zaraznih bolesti zbog pothranjenosti i loše higijenske situacije u vjerojatno prenaseljenom gradu. Nadalje, širenju pandemije su uvelike pomogle međupovezanost i međuovisnost pojedinih urbanih centara ili regija zbog različitih potreba, npr. žita.⁶⁹ Za specifični slučaj antoninske kuge potrebno je uzeti u obzir ne samo naznačene aspekte, već i klimatske promjene koje su vjerojatno omogućile biološko profiliranje virusa. Na kraju, kretanje izuzetno velikog broja ljudi u kasno-antoninskom periodu, koje su bile ponajprije vojne prirode, pokazale su se, uz uspostavljene trgovačke veze, presudnim faktorom u daljnjem širenju bolesti diljem rimske sfere.

---

⁶³ *Ibid*, 22.

⁶⁴ *Ibid*, 23.

⁶⁵ *Ibid*, 24.

⁶⁶ Harper, 2017, 72.

⁶⁷ *Ibid*, 78.

⁶⁸ *Ibid*, 81, 84, 90.

⁶⁹ Eriny, 2015, 3, 4.

2.4. Izvori⁷⁰

Izvori koji su korišteni za analizu i koji nam svjedoče o pošasti koja pogađa Carstvo za vrijeme Marka Aurelija u ovome su radu podijeljeni na sljedeće grupe: pisane izvore (koji su dodatno podijeljeni na svjedočanstva suvremenika tog pandemijskog događaja, na iskaze kasnijih povjesničara koji se na pošast referiraju vjerojatno na temelju nekih ranijih, danas izgubljenih djela i na jedan papirus) i nekolicinu epigrafskih i materijalnih izvora (u ovome slučaju votivne natpise i nadgrobnu ploču i jedan amulet).

Prvi autor čiji pasusi će se razraditi je Klaudije Galen kojega se često naziva jednim od najznačajnijih liječnika klasične antike zbog niza njegovih doprinosa razvoju medicinske misli koji su imali neizmjeran utjecaj na teoriju i praksu medicine u srednjovjekovnoj i renesansnoj Europi, Bizantskom Carstvu, kao i u islamskom svijetu. Veliki dio njegovog tumačenja medicinskih problema bio je određen humoralnom teorijom, odnosno vjerovanjem da zdravstveni problemi potječu iz nesklada četiri tjelesne tekućine. Osim Hipokratova utjecaja vidljivog u spomenutoj humoralnoj teoriji, Galenov rad također je značajan po pokušaju sinteze niza rascjepkanih antičkih medicinskih znanja.⁷¹ Galen je rođen u Pergamu oko 129. g. u bogatoj obitelji te je za pretpostaviti da je njegov životni poziv makar djelomično odredila prisutnost obližnjeg svetišta boga Asklepija. Za liječnika se obrazovao u Aleksandriji i Smirni, dok je u njegovom životu posebno važna 162. g. zato što tada seli u Rim gdje se brzo uspinje na društvenoj ljestvici. Četiri godine kasnije, Galen bježi iz metropole natrag u Pergam, pretpostavlja se zbog antoninske kuge. Sljedećih nekoliko godina će provesti s carevima Markom Aurelijem i Lucijem Verom na vojnoj kampanji gdje postaje osobni liječnik samog cara Marka. Nakon smrti Marka Aurelija, Galen postaje liječnik Komoda i Septimija Severa, te se njegova zadnja djela, od kojih nam je danas poznato ukupno oko njih 300, datiraju u 207. godinu, dok se pretpostavlja (uglavnom u kasnijih autora) da je umro u 87. godini.⁷²

---

⁷⁰ Što se tiče korištenih izvora, potrebno je naznačiti dvije napomene. Već je spomenuto da se na kraju rada nalazi prilog u kojemu su na pregledan i detaljniji način složeni izvori obrađivani u ovoj sekciji. Druga napomena dotiče se činjenice da se u ovome dijelu detaljnije razrađuju izvori koji su autoru bili direktno dostupni putem dostupnih izdanja ili baza podataka i s kojima se iz tog razloga detaljnije moglo baviti. Iskazi će također biti naznačeni u analitičkom dijelu rada. Što se tiče ostalih izvora (kao što su informacije o pojedinim specifičnim nalazima) relevantnih za antoninsku kugu koji su obrađivani u nizu historiografskih analiza oni će biti spomenuti i, ukoliko je potrebno, detaljnije razjašnjeni u analitičkom dijelu rada.

⁷¹ Škiljan, 1996, 231.

⁷² Mattern, 2008, 2 – 4.

Ulomci u kojima se Galen dotiče antoninske kuge i koji su korišteni za ovu analizu mogu se podijeliti u dvije skupine: na one u kojima pri opisivanju osobnih biografskih crta spominje širenje pošasti i one gdje opisuje simptome zaraženih koje je liječio. Prva dva primjera su također važni za ustanovljavanje događajnice bolesti. Naznačeni ulomci dolaze iz djela „O mojim knjigama“ kojemu je namjena, prema Galenu, da čitaoci znaju koja djela doista pripadaju njemu pomoću popisa koji je sastavio.⁷³ U prvome ulomku, dobivamo informaciju (koja je već spomenuta) o međuvezi Galenova bijega iz Rima i pojave zaraze u Italiji 166./ 167. godine.^{74 75} Sljedeći ulomak se također dotiče povezanosti „sraza“ Galenovog životnog puta s antoninskom kugom u kojemu daje informacije o tome koja je grupa ljudi bila najviše pogođena sa zarazom, kao i informacije o tome da je Akvileja 168.g. također bila pogođena bolešću.^{76 77}

Idući ulomak jedan je od onih koji su povjesničarima medicine omogućili potencijalnu dijagnozu antoninske kuge kao boginja, a potječe iz pete knjige koja je bila dio ciklusa knjiga koje su se bavile raznim bolestima i načinima kako treba pristupati oboljelima od svake bolesti ponaosob.^{78 79}

Posljednji ulomak relevantan za ovu temu potječe iz Galenove rasprave o crnoj žuči, odnosno melankoliji i dotiče se Galenovog naznačavanja osnovnih obilježja crne žuči i po čemu se ona razlikuje od ostalih žuči, ali i u kojemu iznosi obilan komentar onoga što su raniji autori napisali o tom problemu, kao i ono što je zapazio iz vlastite medicinske prakse.⁸⁰

81

Sljedeći suvremenik pošasti koji se (iako marginalno) dotiče njenog djelovanja je grčki satiričar i učitelj retorike sirijskog porijekla Lukijan (120. – 180.g.). Većina njegovih spisa sačuvana nam je u dijaloškom obliku, a glavno obilježje njegova opusa je već naznačen porugljiv ton spram niza svakodnevnih fenomena kao što su religija, filozofija i sl.⁸² Oba njegova djela značajna za historiografiju o antoninskoj kugi nastaju ili su inspirirana

---

⁷³ Hankinson, 2008, 1.

⁷⁴ Rossignol, 2012, 115.

⁷⁵ Gal., *Lib.prop.*, I, 19, 15. (Vidi Prilog 1)

⁷⁶ Rossignol, 2012, 115.

⁷⁷ Gal., *Lib.prop.*, II, 19, 18. (Vidi Prilog 2)

⁷⁸ Hankinson, 1991, xxxiii – xxxiv.

⁷⁹ Gal., *MM*, 5, 12. (Vidi Prilog 3)

⁸⁰ Grant, 2000, 19 – 37.

⁸¹ Gal., *At. Bil.*, 4. (Vidi Prilog 4)

⁸² Škiljan, 1996, 394.

dogadajima u drugoj polovici 160-ih godina. Riječ je o djelima *Kako treba pisati povijest i Aleksandar ili Lažni prorok*.⁸³

Prvo djelo vjerojatno nastaje 166. godine i ono je za antičke prilike neuobičajeno zato što je to jedno od rijetkih djela koje se može gledati kao teorijski osvrt na pisanje povijesti. Doduše, u Lukijanovom slučaju tu je riječ ponajprije o kritici autora koji su po rimskoj pobjedi nad Partima krenuli pisati hvalospjeve na račun cara Lucija Vera. Pri obradi povjesničara Krepereja Kalpurnijana iz Pompejopola, Lukijan prenosi njegov iskaz o rimsko-partskom ratu i spominje da je pošast čini se također desetkovala stanovništvo grada Nisiba.⁸⁴

Sljedeći Lukijanov spomen antoninske kuge nalazi se u djelu *Aleksandar ili Lažni prorok* koje služi kao iskaz o „lažnom proroku“ i šarlatanu Aleksandru iz Abonoteiha koji je djelovao od 150. do 170. godine i koji je kroz Rimsko Carstvo proširio kult zmijskog boga s ljudskom glavom Glikona. Aleksandar se etablirao kao nova proročanska i savjetodavna snaga koja se, prema Lukijanu, hranila i rasla na nesreći stanovništva u tom teškom periodu. Pretpostavlja se da to djelo nastaje nakon prorokove smrti oko 180. g.⁸⁵ U obrađivanom ulomku, koji će kasnije pri obradi votivnih ploča posvećenih „bogovima i božicama“ također biti naznačen, Lukijan pri spomenu uspjeha Aleksandrove kultne grupacije pojašnjava na koji način je „lažni prorok“ preporučio ljudima da se nose s pošasti.⁸⁶

Posljednji među suvremenicima kuge je Publije Elije Aristid, grčki sofist i retor iz bogate obitelji koji je rođen 117. g. u Miziji u Maloj Aziji, što je regija u kojoj i umire 181.g. Glavninu njegove pisane ostavštine čini niz svećanih govora pisanih atičkim stilom.⁸⁷ Što se tiče antoninske kuge, ovdje nam je presudna knjiga *Sveti govor* (objavljena oko 170.g.), što je u suštini kompilacija Aristidovih razmišljanja o vlastitim zdravstvenim poteškoćama (razbolio se u dobi od 26 godina te je ostatak života proveo u hipohondarskom razmatranju vlastitog zdravlja), kao i međuvezi između svog zdravlja s religijom, posebice onom vezanom uz Askplejev kult.⁸⁸ U naznačenom ulomku Aristid opisuje kako je Smirnu 165. g. pogodila kuga⁸⁹ i kako se postupno širila kroz njegovo kućanstvo.⁹⁰

---

⁸³ Parat, 2017, 19.

⁸⁴ Luc., *Hist. conscr.*, 15. (Prijevod Josip Parat) (Vidi Prilog 5)

⁸⁵ Harmon, 2019.

⁸⁶ Luc., *Alex.*, 36. (Vidi Prilog 6)

⁸⁷ Škiljan, 1996), 67.

⁸⁸ Israelowich, 2012, 1 – 2, 17.

⁸⁹ Rossignol, 2012, 115.

⁹⁰ Aristid. *Or.*, XLVIII, 38 – 44. (Vidi Prilog 7)

Od kasnijih autora koji se bave antoninskom kugom prvi je Herodijan iz Sirije, povjesničar i carski službenik koji je živio na prijelazu iz 2. u 3. st. i koji je iza sebe ostavio djelo *Povijest Carstva nakon Marka* u kojemu se bavi periodom od smrti Marka Aurelija sve do uspona Gordijana III. 238. g.^{91 92} Herodijan pri opisu Komodove vladavine također spominje kugu koja je napala Rim 189. g.^{93 94}

Flavije Filostrat (170. – cca. 250.g.) grčki je retor i filozof s Lemna koji je najpoznatiji po biografskom romanu *Život Apolonija iz Tijane*, kao i nizu drugih biografskih i filozofskih djela. Poznat je kao dio intelektualnog kruga oko carice Julije Domne.⁹⁵ Vrijedno spomena je da je on jedan od glavnih izvora za intelektualni život Carstva u 2. i 3. st.⁹⁶ U svojoj zbirci biografija grčkih sofista naslovljenoj *Životi sofista* (pisana 230-ih godina) Filostrat posebnu pažnju posvećuje dvojici pojedinaca Polemu i Herodu Atičkom,⁹⁷ od kojih je potonji pojedinac (neko vrijeme i rimski senator) onaj čija kratka biografska crtica je relevantna. Pri narativu o Herodovom životu, Filostrat prenosi govor koji su prilikom Herodova suđenja atenski ambasadori prenijeli Marku Aureliju na temu bojišta protiv Markomana. U tom govoru se spominje fraza koja implicira da je određena pošast harala u Ateni i na dunavskom bojištu 173./174.g.^{98 99}

Idući autor je grčki povjesničar Kasije Dion Kokcejan koji je rođen oko 164. g., dok se procjenjuje da je umro 230-ih godina.¹⁰⁰ Njegovo najvažnije djelo je ono povijesne tematike *Rimska povijest* u 80 knjiga (danas su sačuvane knjige 36 – 60) koja pokriva period od najranije rimske povijesti do 229. g., kada mu završava drugi konzulski mandat.¹⁰¹ Knjige Kasija Diona koje su se detaljnije bavile razdobljem vladavine Marka Aurelija (i koje bi stoga dodatno razrađivale antoninsku kugu), uglavnom nisu sačuvane. Upravo zbog toga, na spomene pošasti u njegovom djelu nailazimo barem dva puta. Prvi puta spominje neodređenu bolest među vojnicima u kontekstu obrade partskog pohoda Avidija Kasija.¹⁰² Drugi spomen

---

⁹¹ Škiljan, 1996, 271.

⁹² Echols, 1961.

⁹³ Scheidel, 2002, 108.

⁹⁴ Hdn., I, XII, 1. (Vidi Prilog 8)

⁹⁵ Škiljan, 1996, 220.

⁹⁶ Wright, 1921, xv.

⁹⁷ *Ibid*, xiii.

⁹⁸ Storchi Marino, 2012, 51.

⁹⁹ Philostrat., *Sophist.*, II, 561. (Vidi Prilog 9)

¹⁰⁰ Škiljan, 1996, 148.

¹⁰¹ Birley, 2012, 13.

¹⁰² *Cass. Dio*, LXXI, 2. (Vidi Prilog 10)

bolesti dolazi pri obradi perioda Komodove vladavine, točnije 190./191. g. kada je zabilježeno da je pošast treći put pogodila Rim.¹⁰³ Prema nekim mišljenjima riječ je o novom valu, odnosno povratku iste bolesti na prostor na kojemu je već jednom djelovala.^{104 105}

Pod terminom *Historia Augusta* podrazumijeva se kompilacija 30 carskih biografija koje kronološki pokrivaju period od Hadrijana do Numerijana. Pretpostavlja se da usprkos tome što je naslovljeno šest autora, da je djelo u potpunosti napisao jedan autor krajem 4. st. U stilskom pogledu, djelo je pod očitim utjecajem Svetonija zato što ne preza od tračeva.¹⁰⁶ Usprkos tome, glavna vrijednost ovog djela jest u tome što obrađuje period 3. st. za koji su izvori izuzetno oskudni.¹⁰⁷ Informacije koje dobivamo o antoninskoj kugi dolaze iz biografija Lucija Vera i Marka Aurelija. Biografija Lucija Vera prenosi detalj o tome što su Rimljani vjerovali odakle je pošast došla i kako se proširila diljem Carstva.¹⁰⁸

Iz biografije Marka Aurelija saznajemo nešto više pojedinosti o bolesti. Tako nam prvi citat prenosi opće ozračje koje je bolest donijela u Italiji,¹⁰⁹ dok se onaj sljedeći dotiče stanja rimske države nakon kombiniranog destruktivnog utjecaja rata i pošasti.¹¹⁰ Na tome tragu, *Historia Augusta* također prenosi na koji način se carska administracija nosila s problemom manjka ljudstva usprkos tome da je i dalje postojala opasnost od ratnog sukoba.¹¹¹ Napoljetku, prema Markovoj biografiji u kompilaciji *Historia Augusta*, car je i na samrti bio svjestan smrtonosnog djelovanja pošasti, kao i činjenice da je to sljedeći problem s kojim se carska administracija treba nositi kada su prestali ratovi s Germanima.¹¹²

Amijan Marcelin (4. st.) rimski je povjesničar grčkog podrijetla iz Antiohije, koji je izvorno bio časnik u rimskoj vojsci. Po umirovljenju piše *Povijest od Nervine smrti* u 31 knjizi, koja je zamišljena kao nastavak Tacitovih djela s pokrivanjem perioda od 96. g. do smrti cara Valensa 378. g. Danas je sačuvano 18 knjiga koje se bave periodom od 353. – 378.

---

¹⁰³ Rossignol, 2012, 115.

¹⁰⁴ Harper, 2017, 111.

¹⁰⁵ *Cass. Dio*, LXXIII, 14. (Vidi Prilog 11)

¹⁰⁶ Škiljan, 1996, 289 – 290.

¹⁰⁷ Birley, 2012, 18.

¹⁰⁸ SHA, *Verus*, VIII, 1 – 3. (Vidi Prilog 12)

¹⁰⁹ SHA, *Marc.*, XIII, 3 – 5. (Vidi Prilog 13)

¹¹⁰ SHA, *Marc.*, XVII, 2. (Vidi Prilog 14)

¹¹¹ SHA, *Marc.*, XXI, 6 - 9. (Vidi Prilog 15)

¹¹² SHA, *Marc.*, XXVIII, 4. (Vidi Prilog 16)

g.¹¹³ Antoninsku kugu Marcelin spominje pri obradi pohoda cara Julijana protiv Perzijanaca, te je pritom očito da se naslanja na iskaze ranijih autora, iako pritom iznosi pojedine detalje o regijama koje su također bile pogođene.¹¹⁴

Epitome de Caesaribus kratko je povijesno djelo koje je služilo kao svojevrsni sažetak (odnosno breviarij ili epitom) rimske povijesti od Augusta do Teodozija Velikog u 48 poglavlja. Vjerojatno je napisano u kasnom 4. ili 5. st. od strane nepoznatog poganskog autora koji je vjerojatno bio u kontaktu s poganskim senatorom Kvintom Aurelijem Simahom.¹¹⁵ Djelo se pripisuje Viktoru Aureliju Sekstu, carskom činovniku iz 4. st. koji se bavio poviješću Carstva (od Augusta do Konstantina) kroz carske portrete. Pretpostavlja se da je to djelo imalo kasnije redakture.¹¹⁶ Iskaz u kojemu se priča o kugi dio je narativa o vladavini Marka Aurelija i prilikama tog razdoblja.¹¹⁷

Eutropije je još jedan rimski povjesničar 4. st., koji je izuzev svog spisateljskog rada značajan i po tome što je bio državni činovnik u službi cara Valenta. Njegovo djelo *Kratak prikaz povijesti od osnutka Rima* pregled je rimske prošlosti koji obuhvaća republikanski i carski period. Posebnost njegova djela jest u tome što su znamenite ličnosti iz rimske povijesti evaluirane ponajprije kroz njihova vojna postignuća.¹¹⁸ Kod Eutropija možemo vidjeti već poznato ocrtavanje osnovnih pojedinosti o antoninskoj kugi koje smo dosada mogli zapaziti i kod ostalih autora.¹¹⁹

Naposljetku će se obraditi iskazi dvojice ranokršćanskih autora. Prvi među njima je Pavao Orozije (prijelaz 4./5. st.), rimski kršćanski povjesničar čije je najznačajnije djelo kronika *Povijest protiv pogana* u sedam knjiga koja pokriva period od postanka svijeta do 417.g.¹²⁰ U njegovom iskazu može se primijetiti posvećenost djelovanju bolesti na niže društvene klase, kao i koje je posljedice pošast imala na unutarnju logistiku Carstva.¹²¹

Zadnji među obrađenim autorima pisanih izvora je svetac, crkveni otac i povjesničar Hijeronim, poznatiji kao sv. Jeronim koji je živio od sredine 4. st. do 420. g.. Uz njegova teološka djela, poput prijevoda Biblije na latinski znanog kao *Vulgata*, kao i kolekciju

---

¹¹³ Škiljan, 1996, 23.

¹¹⁴ *Amm.*, XXIII, 6, 24. (Vidi Prilog 17)

¹¹⁵ Sóllyom, 2015, 179 – 180.

¹¹⁶ Škiljan, 1996, 92 – 93.

¹¹⁷ *Epit. de Caes.*, 16, 3. (Vidi Prilog 18)

¹¹⁸ Škiljan, 1996, 195 – 196.

¹¹⁹ *Eutr.*, VIII, 12. (Vidi Prilog 19)

¹²⁰ Škiljan, 1996, 451.

¹²¹ *Oros.*, VII, 15, 5-6. (Vidi Prilog 20)

životopisa kršćanskih pisaca *O slavnim ljudima*,¹²² važno je spomenuti i njegov povjesničarski rad, možda najbolje oprimjeren djelom *Kronika* koje je zamišljeno kao nastavak i dopuna Euzebijevega djela istog imena. To djelo Jeronim sklapa oko 380. g. u Konstantinopolu.¹²³ Jeronimova doticanja antoninske kuge su kao i ostali događaji u djelu postavljeni u tabularni oblik gdje se za svaku olimpijadu naznačavaju najvažniji događaji ili osobe. Prvi spomen pošasti dotiče se već ustanovljenog narativa o širenju bolesti diljem provincija, ali uključuje i prosudbu koji utjecaj je pandemija imala na rimsku državu,¹²⁴ dok se u drugom ulomku Jeronim osim rasprostranjenosti bolesti dotiče i činjenice koja društvena grupacija je bila najviše pogođena s pandemijom.¹²⁵

Sljedeći je izvor papirus iz donjoegipatskog grada Tmuisa koji opisuje situaciju koja je pogodila selo Kerkenouphis i gdje iz pera poreznika saznajemo zašto je određeno selo pošteđeno visokih poreznih davanja.¹²⁶ Taj se izvor detaljnije datira u 172./173. g.^{127 128}

Epigrafsku grupu izvora o antoninskoj kugi dijelimo na „ploče“ posvećene „bogovima i božicama“ te jednu nadgrobnu i jednu votivnu ploču iz Norika.¹²⁹ Prvu skupinu čini niz natpisnih ploča koje sadrže jednu formulaičnu frazu: „diis deabusque secundum interpretationem oraculi Clari Apollinis“.¹³⁰ Pritom je potrebno spomenuti da je Klaros bilo Apolonovo svetište u današnjoj Maloj Aziji koje je bilo „nadležno“ za istočni dio Carstva.¹³¹ Ti natpisi nađeni su na sljedećim mjestima: Verkovicij u današnjoj Velikoj Britaniji, Korinij u Dalmaciji, Kuikul u Alžiru, Nora na Sardiniji, Banasa i Volubilis u Maroku, Gabij u Laciju, Maruvij u središnjoj Italiji, Brigantij u Španjolskoj, Melij u Turskoj¹³² te naposljetku Cosa u Toskani.¹³³ Teorija Christophera Jonesa koja povezuje pojavu tih ploča s antoninskom kugom,

---

¹²² Škiljan, 1996, 278.

¹²³ Pearse, 2005.

¹²⁴ Jer. *Chron.*, 236. Olimp. (Vidi Prilog 21)

¹²⁵ Jer. *Chron.*, 237. Olimp. (Vidi Prilog 22)

¹²⁶ Andorlini, 2012, 20.

¹²⁷ Duncan-Jones, 1996, 119.

¹²⁸ *P. Thmouis* I. col. 104, 9 – 21. (Original na grčkom dostupan na <http://papyri.info/ddbdp/p.thmouis;1;1>) (Vidi Prilog 36)

¹²⁹ Za ovaj dio predstavljanja izvora je posebno preporučljivo konzultirati se s prilogom u kojem se nalaze detaljnije pojedinosti poput čitanja izvora, dimenzija spomenika i ostalih relevantnih detalja o tim nalazima. Zbog jasnoće, ovdje će se naznačiti osnovne crte o tim spomenicima, kao i na temelju čega se tumači (ili kritizira) njihova povezanost s antoninskom kugom.

¹³⁰ Vidi Priloge 22 – 32.

¹³¹ Jones, 2005, 296.

¹³² *Ibid*, 293.

¹³³ Jones, 2006, 368 – 369.

trebala bi se prvo povezati s carskim inzistiranjem na provođenju religijskih rituala kako bi se izbjegla masovna histerija oko pošasti.¹³⁴ Prema Jonesu, ploče posvećene „bogovima i božicama“, datirane u 2. ili 3. st., su bile namijenjene da se stave na zid, s izuzetkom onih iz Melija i Brigantija koje su bile dio oltara.¹³⁵ Ta teorija počiva na nalazu kamenog bloka iz Hierapola u Frigiji gdje se od Apolona Klaroškog traži da sa svojim strijelama odbije kugu. S time je poveziv i danas izgubljeni kameni blok iz Pergama u kojemu Apolon od građana traži da daju žrtve kako bi se kuga prenijela na „neprijatelje“, za što se pretpostavlja da se u ovom kontekstu odnosi na Parte. Također postoji nalaz iz (pretpostavlja se Sarda) gdje Apolon nalaže da se iz Efeza donese kip „božice“ kako bi odvratila kugu i njenu „vatrenu kaznu“. Naposljetku, Jones spominje nalaz iz Cezareje Trokete gdje se podiže kip Apolonu s natpisom „shodno s Apolonom Klaroškim“ kojemu je svrha bila da odvraća kugu koja je ubijala ljude i životinje. Prema tumačenjima nekih autora, svećenik koji je platio podizanje tog kipa je sin Paflagonijskog Glikona, na temelju čega se zaključuje da je bolest koja se spominje u ovim primjerima doista antoninska kuga.¹³⁶ To se potkrepljuje Lukijanovim djelom *Aleksandar ili Lažni prorok* iz kojeg saznajemo pojedinosti o raširenosti tog kulta. Ovdje se čitatelja podsjeća na Lukijanov iskaz iz tog djela u kojemu je jedan od Aleksandrovih proroka naložio ljudima da će biti spašeni od kuge i ostalih nesreća ukoliko na vrata stave ploču na kojoj piše sličan, ali ne i isti natpis. Prema Lukijanu, natpis na tim pločama je bio: „Febu, bože neostrigani, zadrži kugin maglovit napad.“¹³⁷ Usprkos tome što su uključene u analizu, ovoj teoriji se može uputiti i kritika, djelomično temeljena na razlici između natpisa na sačuvanim pločama i Lukijanovog iskaza, da one nisu nužno morale biti usmjerene direktno protiv pandemije, već protiv bilo kojeg tipa nesreće koja je mogla snaći pojedinca koji je tu ploču izložio.

Naredna dva epigrafska spomenika dolaze iz Norika. Prvi je pogrebna stela nađena u današnjem bavarskom mjestu Eggstätt. Riječ je o pogrebnoj steli Viktorinove obitelji koja se na temelju konzula datira u 182. g. i u kojoj se izričito koristi termin „lues“¹³⁸ koji označava da je bolest bila krivac za smrt cijele obitelji, što pojedini autori povezuju s antoninskom kugom,¹³⁹ iako postoje i kritike koje smatraju da kuga u tom periodu nije došla do područja

---

¹³⁴ Birley, 2008, 167.

¹³⁵ Jones, 2005, 294.

¹³⁶ *Ibid.*, 298.

¹³⁷ Luc., *Alex.*, 36. (Vidi Prilog 6)

¹³⁸ *CIL*, III, 5567. (Vidi Prilog 34)

¹³⁹ Schmidt, 2004, 140.

Norika te da to može označavati bilo koju bolest. Kao dodatna mogućnost, iznosi se smatranje da su dijelovi samog natpisa falsificirani.¹⁴⁰ Zadnji među epigrafskim nalazima koji će biti obrađen je votivni natpis mitrejskog kulta iz Virunuma koji je također odmah u objavi povezan s antoninskom kugom i koji se prema konzulima datira u 184. g. Riječ je o sastanku članova kulta (između ostalog i o obnovi hrama) nakon smrti pet članova.¹⁴¹ Kao i s prošlim natpisom, tako se i u ovome razmatra o njegovoj mogućoj povezanosti s antoninskom kugom,¹⁴² iako također postoje mišljenja koja doslovno prateći tekst ustanovljuju da je pet osoba od prošlog sastanka umrlo te da ta smrtnost ne mora nužno biti indikator bolesti.¹⁴³ Usprkos tim kritikama, oba spomenika se uključuju u analizu zato što mogu biti indikatori prisutnosti antoninske kuge zbog blizine dunavskog bojišta. Pritom je potrebno nanovo naznačiti gledište koje pretpostavlja da je to područje također bilo pogođeno pošasću.¹⁴⁴ Tu je posebno važan prvi spomenik zbog izričitog spomena bolesti koja je ubila cijelu obitelj, dok je za natpis iz mitreja opravdana sumnja zato što su preminuli mogli umrijeti od bilo kojeg drugog uzroka, a ne samo pošasti, no s obzirom na to da je taj spomenik kronološki blizak prvome, može se pretpostaviti da je pošast harala tim prostorom kroz nekoliko godina.

Naposljetku, zadnji među korištenim izvorima je kositreni amulet¹⁴⁵ u obliku trake nađen u Londonu 1989. g. iz kojega se može isčitati da mu je nositelj bio izvjesni Demetrije, koji je medaljon nosio da bude sačuvan od kuge koja je bjesnila u njegovoj okolini.^{146 147} Prema tumačenju Christophera Jonesa, spomen ostriganoga Apolona na amuletu, predmet povezuje s Glikonom (i pripadajućim kultom u kojem se na njega gleda kao na Apolonova sina), zajedno s činjenicom da je upravo Apolonov hram onaj koji je u Seleukiji bio oštećen zbog čega se proširila pošast. Naposljetku, to je povezivo i s time da je Apolon bog kojemu je potrebno obraćati se u slučaju bolesti. Jones ovaj amulet također povezuje s antoninskom kugom na temelju spominjanja natpisa koji se referira na „neostriganog Feba“ kod Lukijana.^{148 149}

---

¹⁴⁰ Hameter, 2011, 43.

¹⁴¹ *AE*, 1994, 1334 (str. 398) (Vidi Prilog 35)

¹⁴² Breitwieser, 1995, 149 – 156.

¹⁴³ Hameter, 2011, 44.

¹⁴⁴ Storchi Marino, 2012, 51.

¹⁴⁵ Vidi Prilog 37.

¹⁴⁶ Tomlin, 2014, 197 – 205.

¹⁴⁷ Jones, 2016, 469.

¹⁴⁸ *Ibid*, 469 – 470.

¹⁴⁹ Luc., *Alex.*, 36. (Vidi Prilog 6)

2.5. Stanje istraživanja

U specijaliziranim publikacijama antoninska kuga se najčešće spominje kao jedan od čimbenika koji su doprinijeli propasti Rimskog Carstva. Prvi historiografski iskazi koji pokazuju poseban interes za antoninskom kugom pojavljuju se krajem 1950-ih godina. Prvi među njima je članak Arthura Boaka *Egypt and the Plague of Marcus Aurelius*¹⁵⁰ u kojemu se na temelju poreznih davanja pokušava izračunati smrtnost od pošasti u Egiptu između 171. i 174. godine. Pritom se ističe da je demografska šteta vjerojatno bila veća u delti. Sljedeći važan tretman problema koji nastaje dvije godine nakon Boakovog je onaj J. F. Gilliam¹⁵¹ koji je prvi iznio izuzetno skeptičan stav, ne samo prema uvriježenom mišljenju o antoninskoj kugi kao presudnom faktoru u padu Rimskog Carstva, već i prema činjenici da je potrebno preispitati pisane i epigrafske, kao i numizmatičke izvore mogu li oni uopće svjedočiti o ozbiljnosti pandemije ili uopće o njezinoj prisutnosti na nekom području. Naposljedku, Gilliam svoj minimalistički stav o djelovanju antoninske kuge potkrjepljuje procjenom da je od kuge umrlo između 1 i 2% ukupnog stanovništva Carstva.

U 1970-im godinama počinje pojačan interes za utjecajem bolesti u ljudskoj prošlosti dvije publikacije: *Bolest i povijest te Plagues and Peoples*. U prvoj knjizi¹⁵² autori pošast smještaju u vremenski kontekst, ističu osnovne činjenice o njenom utjecaju na rimsko društvo i gospodarstvo i prenose Galenove opise simptoma. Sljedeće važno djelo je knjiga Williama McNeilla *Plagues and Peoples*¹⁵³ koje je jedno od nezaobilaznih historiografskih djela koja se dotiču važnosti uloge bolesti u ljudske prošlosti. U njoj McNeill naznačava pitanje je li antoninska kuga bila pojava ospica ili boginja, a ukratko problematizira i pitanje jesu li Rimljani i ranije poznavali taj patogen. Autor također navodi da uzročnik antoninske kuge vjerojatno nije isti kao onaj koji je uzrokovao kasniju Ciprijanovu kugu te procjenjuje smrtnost od pošasti za vrijeme Marka Aurelija. U 1970-ima su izašla dva značajna rada specijalizirana isključivo za problem antoninske kuge. Prvi je rad Susan Rotroff¹⁵⁴ koja je na temelju proučavanja atenskih arhontskih listi zaključila da su u periodu između 167./8. i 171./2. trebali biti olabavljeni kriteriji za primanje novih članova u areopag, što se povezuje s visokom smrtnošću od pošasti. Jedan od najznačajnijih radova koji se bave antoninskom

---

¹⁵⁰ Boak, 1959, 248 – 250.

¹⁵¹ Gilliam, 1961, 225 – 251.

¹⁵² Cartwright, Biddis, 2006., 19, 20.

¹⁵³ McNeill, 1976, 93, 103 – 105.

¹⁵⁴ Rotroff, 1975, 402 – 408.

kugom prvi je pokušaj utvrđivanja identiteta bolesti i koji predstavlja etabliranje osnova njenog dijagnosticiranja je onaj Litmannov¹⁵⁵ koji je na temelju Galenovih opisa zaključio da je pošast uzrokovao virus *Variola*, odnosno da su se Carstvom u kasno-antoninskom periodu proširile boginje. U radu se također na temelju epidemioloških značajki boginja ustvrđuje da je od pošasti umrlo između 7 i 10% populacije Rimskog Carstva.

Manjak zanimanja za antoninsku kugu traje od 1970-ih sve do 1990-ih kada počinju izlaziti povijesne enciklopedije specijalizirane za niz aspekata ljudske prošlosti, od kojih i prva koja se bavi međuosobnom toka ljudske povijesti i raznih bolesti *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*.¹⁵⁶ Ona donosi sažeti prikaz djelovanja bolesti, kao i (pod vjerojatnim utjecajem Tukidida) ističe koji značaj je pošast imala na ponašanje njenih suvremenika. Tada također izlazi i jedan od najznačajnijih radova koji se dotiču fenomena antoninske kuge, a to je *The Impact of the Antonine Plague*¹⁵⁷ koji elaborira epidemični karakter pošasti, razrađuje njenu kronološku događajnicu, procjenjuje njenu smrtnost te se bavi izvorima i neposrednim posljedicama pandemije na rimsku državu. U članku se također ističe kako su antički autori na izuzetno sličan način prikazivali epidemije u antičkih autora. Jedan od primjera koje autor navodi je sličnost u opisu pojedinih praksi kao što je odlaganje trupala. Pritom je potrebno spomenuti da Duncan-Jones zastupa tzv. „maksimalističko“ stajalište o djelovanju i posljedicama antoninske kuge, što znači da je njezino djelovanje bilo gotovo kataklizmičnih razmjera te da je gotovo svaki dio Carstva podjednako bio pogođen pošasću. Pritom je potrebno spomenuti da će i u kasnijim analizama pojedini povjesničari u potpunosti i gotovo nekritično podržavati taj stav.¹⁵⁸ Tada također izlazi i jedan od prvih radova koji razmatraju povezivanje pojedinih epigrafskih spomenika iz Norika s antoninskom kugom.¹⁵⁹

Na tome tragu nastaju pojedini radovi i u prvom desetljeću 21. stoljeća kada se na temelju novootkrivenih ili novointerpretiranih arheoloških, epigrafskih i papiroloških nalaza ustanovljuje njihova povezanost s antoninskom kugom. Prvi važan rad u toj skupini jest onaj Christera Bruuna u kojemu se ističe kritika spram ranije postavljenih postotaka preminulih od antoninske kuge. Bruun na temelju analize epigrafskih spomenika navodi da oni nisu od

---

¹⁵⁵ Littman, 1973, 243 – 255.

¹⁵⁶ Kohn Childs, 2008, 9, 10.

¹⁵⁷ Duncan-Jones, 1996, 108-136.

¹⁵⁸ Rufus Fears, 2004, 65 – 77.

¹⁵⁹ Breitwieser, 1995, 149 – 156.

velike pomoći za epidemijske ili pandemijske događaje poput dotične pošasti te ističe da je potrebno bolje razumijevanje životnih uvjeta u kasno-antoninskom Rimu.¹⁶⁰ Isti autor na tragu prethodnog članka iskazuje skepsu prema tzv. maksimalističkom stavu kojega je pobornik Duncan-Jones i u radu u kojem pokušava povezati antoninsku kugu s daljnjim razvojem Carstva, također ističe mogućnost da je zaraza bila jedan od važnih faktora koji su doprinijeli krizi koja zahvaća Rimsko Carstvo u 3. stoljeću.¹⁶¹ Svakako je potrebno ovdje naznačiti i svojevrsni kompilacijski orijentiran rad Arnalda Marconeja koji se bavi pregledom izvora i interpretacija o antoninskoj kugi.¹⁶²

Nadalje, pri obradi ovog perioda je važno spomenuti debatu oko rimskog Egipta. U sklopu te teme prvo će se naznačiti postojanje debate oko izvjesnog papirusa iz Herakleide u Arsinojskoj nomi koji se bavi poreznim davanjima u žitu, točnije problemom povezanosti neuobičajene količine artabasa žita s manjim brojem pojedinaca koji su zabilježeni na poreznom spisu. Roger Bagnall¹⁶³ smatra na temelju papirološke usporedbe poreznih davanja dvaju naselja, kao i komparacije nekoliko hipoteza o antoninskoj kugi kao čimbeniku depopulacije da je glavni razlog demografskog pada dvaju naselja ne pošast, već vjerojatnije migracija. S druge strane debate stoji Peter van Minnen¹⁶⁴ koji smatra da bi se upravo pošasti mogla pripisati ta papirološka anomalija. Sljedeća važna stavka je demografska analiza rimskog Egipta Waltera Scheidela¹⁶⁵ u kojoj izlaže učestalost prirodnog prirasta, kao i smrtnosti na temelju dostupnih cenzusa te zaključuje da je smrtnost od pošasti u Egiptu bila najveća između 177. i 187. godine. Scheidel je također debatirao s Bagnallom oko ekonomskih i demografskih promjena koje je kuga mogla proizvesti u Egiptu pridržavajući se pritom Duncan-Jonesovog stajališta,¹⁶⁶ dok je Bagnall smatranja da izuzev bolesti valja uzeti u obzir niz drugih faktora koji su mogli utjecati na promjene u rimskom Egiptu, pritom se oslanjajući na ekonomske faktore poput poreznih davanja žita i cijena zemlje.¹⁶⁷ U sličnom tonu nastavlja se i rad Jamesa Greenberga¹⁶⁸ koji je također izuzetno skeptičan spram Duncan-Jonesovog i Scheidelovog maksimalističkog stajališta. Greenberg se također bavi

---

¹⁶⁰ Bruun, 2003, 426-434.

¹⁶¹ Bruun, 2007, 201 – 217.

¹⁶² Marcone, 2002, 803 – 819.

¹⁶³ Bagnall, 2000, 288-292.

¹⁶⁴ van Minnen, 2001, 175 – 177.

¹⁶⁵ Scheidel, 2001, 162 – 166.

¹⁶⁶ Scheidel, 2002, 97 – 114.

¹⁶⁷ Bagnall, 2002, 114 – 120.

¹⁶⁸ Greenberg, 2003, 413 – 425.

neizravnim podacima koji mogu biti indikatori djelovanja antoninske kuge, poput vojnih diploma, papirusa koji se mogu datirati po godinama, gradnje i ekonomskih izdataka. Greenberg također ističe da je potreban kritički pristup pisanim izvorima koji vjerojatno naglašavaju dramatičnije ozračje od pošasti zbog žanrovskih konvencija u pisanju povijesnih djela. Pri spomenu skepse, potrebno je spomenuti da se ona kod nekih autora¹⁶⁹ proteže i na tumačenje epigrafskih izvora iz Norika gdje se ističe da pošast u periodu koji je naznačen na njima (182. i 184. g.) nije bila prisutna na tom teritoriju. Članci Christophera Jonesa koji pokušavaju na temelju jednog specifičnog tipa natpisa “mapirati” koji su dijelovi Carstva prema njegovoj interpretaciji bili pogođeni kugom.^{170 171}

Od arheoloških izvora, potrebno je spomenuti nalaz masovne grobnice u Gloucesteru u Britaniji koju su autori objave pokušali povezati s smrtnošću od antoninske kuge,¹⁷² no ta teorija je već u početku naišla na kritičare koji smatraju da iako je ta interpretacija izuzetno atraktivna, ona ne objašnjava pojedine abnormalnosti u ukopnom ritusu.¹⁷³ Jedan od prvih indikatora pokušaja interdisciplinarnosti pri istraživanju antoninske kuge je članak Danielle Gourevitch koji zarazu pokušava reevaluirati kroz “patocenuzu”, koncept koji uvodi jedan od začetnika povijesti medicine Mirko Grmek koji se odnosi na supostojanje nekoliko bolesti u jednoj varijanti okoliša.¹⁷⁴ Autorica tvrdi da je pojava antoninske kuge označila kraj patocenoze u Carstvu. U članku se također iznosi ideja da su mogući uzročnici boginje ili tifus.¹⁷⁵ Na “valu” interdisciplinarnosti također dolazi studija koja promatra pisane izvore o antoninskoj kugi iz medicinske i paleopatološke perspective. U odjeljku koji se bavi antoninskom kugom razlažu se povijesni pregled bolesti, Galenov klinički opis i dijagnoza koja potvrđuje boginje.¹⁷⁶ Interesantna je i informacija iz *The Cambridge World History of Human Disease* u kojoj se unosi globalnohistorijski orijentirana perspektiva u kojoj se iznosi mogućnost da je bolest prenesena iz Kine.¹⁷⁷ Zadnji važan doprinos historiografiji o antoninskoj kugi u prvom desetljeću 21. stoljeća jest onaj dvojca Paine i Storey koji smrtnost od antoninske kuge promatra kroz demografski model tzv. Leslie matrice sa svrhom

---

¹⁶⁹ Hameter, 2000, 37–46.

¹⁷⁰ Jones, 2005, 293–301.

¹⁷¹ Jones, 2006, 368–369.

¹⁷² Simmonds et al., 2008, 140–141.

¹⁷³ Esmonde-Cleary, 2009, 389–390.

¹⁷⁴ Grmek, 1989, 7–9.

¹⁷⁵ Gourevitch, 2005, 57–69.

¹⁷⁶ Cunha, 2008, 9–13.

¹⁷⁷ Kiple, 2008, 37.

ustanovljavanja procjene kumulativnog djelovanja pošasti na distribuciju smrtnosti. Autori su u obzir su također uzeli i migracijsku komponentu i pokušali ustanoviti koja je bila njena povezanost s antoninskom kugom.¹⁷⁸

U 2010-im godinama je također primjetan izuzetan interes ne samo za antoninskom kugom, već i općenito za povezanost ljudske prošlosti s mikrobijalnim organizmima. Tada izlazi knjiga *Viruses, Plagues and History* koja je jedna od rijetkih u kojoj se navodi stav da je uzročnik antoninske kuge bio virus ospica.¹⁷⁹ Doprinos vrijedan spomena je rad koji se bavi korelacijom između prestanka rada rudnika u jugozapadnoj Španjolskoj i antoninske kuge. Zaključak do kojega autor dolazi jest da su ti rudnici napušteni zbog viših troškova rada do kojih je došlo uslijed gubitka ljudstva za vrijeme kuge, a ne primarno zbog kuge.¹⁸⁰ Interesantan je i članak Dragosa Mitrofan koji na temelju određenih arheoloških nalaza pokušava naći indikatore prisutnosti pošasti u Daciji i u Donjoj Meziji.¹⁸¹ U kontekstu religijske krize koju je uzrokovala pošast, interesantna je studija koja se bavi kultom božanstva izlječenja Bona Dea i u kojoj se iznosi zaključak da je značaj kulta drastično opao do 3. st. zato što kulturni službenici zbog virulentne prirode bolesti nisu bili u mogućnosti pružiti potporu stanovništvu u vidu uklanjanja simptoma i emocionalne podrške.¹⁸² Prije naznačavanja najvažnijih publikacija koje se dotiču antoninske kuge potrebno je naznačiti još nekoliko radova manjeg opsega. Na tragu već naznačenih ekonomskih gledišta, valja uzeti u obzir i noviji rad Colina Elliotta koji je istraživao utjecaj kuge i klimatskih promjena manifestiranih sušom na porast cijena i depopulaciju u rimskom Egiptu. Zaključak do kojega dolazi je na Bagnallovom tragu, to jest Elliot je smatranja da je kuga u Egiptu bila manje važan uzrok depopulacije u odnosu na suše i migracije.¹⁸³ Iz ekonomske perspektive fenomenu opet pristupa ovoga puta Kyle Harper koji istražuje na koji način su tri pandemije rimskog svijeta (antoninska, Ciprijanova i Justinijanova kuga) utjecale na cijene i plaće u rimskom Egiptu. Harper za ekonomske posljedice antoninske kuge ustanovljuje da se zbog njenog djelovanja plaće radnika uglavnom nisu promijenile, dok su cijene zemlje i najamnine pale zbog manjka radne snage.¹⁸⁴ Nedavno spomenuti Christopher Jones je po objavi amuleta

---

¹⁷⁸ Paine, Storey, 2006, 74 – 82.

¹⁷⁹ Oldstone, 2010, 148.

¹⁸⁰ Silver, 2011, 133.

¹⁸¹ Mitrofan, 2014, 9 – 13.

¹⁸² Ambasciano, 2016.

¹⁸³ Elliott, 2016, 3-31.

¹⁸⁴ Harper, 2016, 833.

nađenog u Londonu¹⁸⁵ iznio interpretaciju baziranu na tekstu na samom amuletu da ga je njegov vlasnik, izvjesni Demetrije, posvetio Apolonu u želji da ga bog zaštiti od kuge koja je harala u njegovom okruženju. Na temelju teksta na amuletu, Jones iščitava da su suvremenici antoninske kuge bili svjesni mehanizma širenja bolesti te ga povezuje s drugim sličnim amuletima iz tog perioda.¹⁸⁶

Međutim kapitalni doprinos temi dolazi 2012. s objavljivanjem zbornika radova *L' impatto della peste antonina* (koji se ponegdje smatra i „kvazi sintezom“ o toj temi¹⁸⁷) s konferencije u Bariju koja je bila posvećena primarno antoninskoj kugi, ali i općenito tematici bolesti u rimskom svijetu.¹⁸⁸ Radove u zborniku može se podijeliti na one koji se bave analizom izvora, ekonomskom, demografskom i naposljetku ekohistorijskom komponentom antoninske kuge. Iz prve skupine nekoliko je autora čiji doprinosi su već bili spomenuti. Christopher Jones¹⁸⁹ se u svojem članku bavi natpisom o podizanju vojske u mjestu Thespieae u Beotiji, točnije o novačenju većeg broja *peregrina*, odnosno mladih Grka, što prema njemu ukazuje na to da je zbog pošasti došlo do manjka vojno sposobnih ljudi. Sljedeći „stari znanac“ je Christer Bruun¹⁹⁰ koji se ovdje bavi tematikom međupovezanosti antoninske kuge s fenomenima religijskog ponašanja, bježanja iz gradova, zakonodavstvom i progonima kršćana. Valja reći da i u ovom članku Bruun iskazuje skeptično gledanje na fenomen antoninske kuge. Werner Eck¹⁹¹ se bavi utjecajem pošasti na vojsku na temelju analize popisa unovačenih u *legio VII Claudia* koji je 169. bio izuzetno visok, što je prema autoru znak izuzetnih gubitaka ljudstva od pošasti. Eck također kao indikator djelovanja kuge ističe prekid u izdavanju veteranskih vojnih diploma. Papirološkim dokazima o prisutnosti pošasti u Egiptu bavi se Isabella Andorlini koja zaključuje da je zaraza najveću demografsku štetu nanijela u

---

¹⁸⁵ Tomlin, 2014, 197 – 205.

¹⁸⁶ Jones, 2016, 469-472.

¹⁸⁷ Bagnall, 2013, 714.

¹⁸⁸ Potrebno je spomenuti da u ovaj rad nisu uključeni svi članci u zborniku zato što se, usprkos naslovu, ne bave svi antoninskom kugom, što je razlog zašto se osim na ovom mjestu ne spominju u radu. Članci koji su isključeni su uvodna riječ urednika publikacije Elia Lo Cascija (koja je dobar uvod za historiografiju o antoninskoj kugi, a isključena je zato što je tematika tog poglavlja gotovo istovjetna onoj kojom se bavi ovo poglavlje), „Nutrition, hygiene and mortality. Setting parameters for Roman health and life expectancy consistent with our comparative evidence“ Geoffreyja Krona (koja je dobar pregled za tematiku tzv. povijesti zdravlja rimskog perioda) i naposljetku „The economic consequences of the Black Death“ Paola Malanime koji pomoću obrade problema naznačenog u naslovu članka pokušava iznijeti korisnu usporedbu za autore koji se bave ekonomskim posljedicama antoninske kuge.

¹⁸⁹ Jones, 2012, 79 – 85.

¹⁹⁰ Bruun, 2012, 123 – 165.

¹⁹¹ Eck, 2012, 63 – 77.

Fajumu i Mendeskoi nomi.¹⁹² Naposljetku, s usporedbom antoninskoj kugi suvremenih i naknadnih spomena u antičkim autorima bavila se Alfredina Storchi-Marino,¹⁹³ koja je fokus stavila na pitanje vjerodostojnosti izvora, kao i na problem moguće dihotomije između te dvije grupe izvora. Prema njenoj analizi, većih razlika nema, a u narativ uključuje i ocrtavanje geografskog prostora koji je bio pogođen pošlašću. Ekonomskim stavkama bavi se opet Walter Scheidel (s doprinosom Johna Sutherlanda)¹⁹⁴ koji se kao i u svojim prethodnim radovima obazire na demografsku i ekonomsku komponentu, posebice na pitanje nadnica u rimskom Egiptu i utjecaj antoninske kuge na financijski aspekt rimskog društva. William Harris se u svom doprinosu zborniku bavi utjecajem kuge na antoninsko-seversku ekonomiju i kompleksnošću krize koja u tom periodu zahvaća Carstvo.¹⁹⁵ U članku Willema Jongmana¹⁹⁶ iznosi se gledište da je Carstvo doživjelo demografsku ekspanziju nakon antoninske kuge zbog boljih ekonomskih uvjeta. Jongman također smatra da je kuga pokazala ekonomske slabosti zapadnog dijela Carstva, dok se istočni dio uspio brže oporaviti. Zadnji među ekonomskim radovima je onaj Arnalda Marconeja koji iznosi usporedbu između ekonomskih posljedica i zakonodavnih odluka koje su donošene ili koje nastaju kao rezultat antoninske i Justinijanove kuge.¹⁹⁷ Prvi od demografski tematiziranih radova je onaj Massima Livi-Baccija¹⁹⁸ koji se bavi pitanjem jesu li boginje bile endemski mikrob u rimskom svijetu te je li postojala mogućnost da je zbog toga dio stanovništva bio imun na patogen. Kao ilustrativan primjer pritom koristi povijesnu epizodu u kojoj su američkim urođenicima prenesene boginje od strane europskih doseljenika i iz toga izvlači implikacije o demografskim učincima boginja na „djevičansku“ rimsku populaciju. Drugi rad koji se bavi antoninskom kugom iz gledišta historijske demografije je onaj Yana Zelenera¹⁹⁹ koji antoninsku kugu gleda kroz epidemiološki model boginja kojemu je glavna osnovica gustoća populacije. Zelener se također dotiče pitanja genetskog sekvenciranja drevne DNK iz zubiju preminulih te pojašnjava koliki bi bio značaj takvog otkrića ne samo zbog identifikacije bolesti, već i zbog rekonstruiranja evolucijskog stabla virusa *Variola*. Na kraju, iz ekohistorijskog gledišta

---

¹⁹² Andorlini, 2012, 15 – 28.

¹⁹³ Storchi Marino, 2012, 29 – 61.

¹⁹⁴ Scheidel, Sutherland, 2012, 265 – 295.

¹⁹⁵ Harris, 2012, 331 – 337.

¹⁹⁶ Jongman, 2012, 253 – 263.

¹⁹⁷ Marcone, 2012, 297 – 310.

¹⁹⁸ Livi Bacci, 2012, 339 – 345.

¹⁹⁹ Zelener, 2012, 167 – 177.

kasnoantoninski period sagledava Benoit Rossignol²⁰⁰ koji antoninsku kugu kontekstualizira u sklop klimatskih promjena i izbijanja gladi u dijelovima Carstva te sastavlja višefaktorni model koji pojašnjava na koji način su spomenute okolišne komponente zajedno s vojnim kretanjima pomogle širenju i većoj smrtnosti od bolesti. Zadnji od važnih doprinosa historiografiji o antoninskoj kugi svakako je monografija Kylea Harpera *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire*²⁰¹ koja se fenomenom propasti Rimskog Carstva bavi iz ekohistorijske perspective. Harperovo poglavlje o antoninskoj kugi je svojevrsna kompilacija i kritička analiza gotovo svih dosada već razrađenih radova i izvora koji su se bavili njenom epidemiologijom, etiologijom, mehanizmom širenja, simptomima, iskazima suvremenika i procjenom smrtnosti. Pritom je potrebno spomenuti da kao uvod u fenomen antoninske kuge autor pojašnjava koje su ekološke uvjete Rimljani stvorili, a koji su se kasnije pokazali presudnima pri neometanom širenju bolesti diljem Mediterana.

3. Pandemijski prethodnici antoninske kuge

3.1. Mogućnost prapovijesne pandemije – studija slučaja kuge

Bubonska kuga vjerojatno je najozloglašena zarazna bolest koja je ikada pogodila čovječanstvo, što je status koji je vjerojatno zaslužila zbog pandemije (znane i kao „crna smrt“, što je termin koji se mjestimično koristi kao sinonim za tu bolest) koja je pogodila Europu sredinom 14. stoljeća i koja je ovjekovječena u nizu umjetničkih i povijesnih djela. Ime bubonska kuga dolazi od tzv. „bubona“, odnosno povećane limfne žlijezde koja je daleko najprepoznatljiviji simptom bolesti. Bakterija koja uzrokuje kugu, *Yersinia pestis*, prvenstveno pogađa glodavce (posebice crnog štakora) i širi se između organizama uglavnom putem buha koje s ugrizom iz buhinog probavnog sustava prenose zarazu. Taj oblik zaraze naziva se bubonskom kugom. Normalna smrtnost u zaraženoj populaciji iznosi 50 - 60%²⁰², dok postoje i primjeri u kojima je 90% zaraženih preminulo. Najčešći uzrok smrti je septikemija, odnosno otrovanje krvi. Drugi oblik bolesti je plućni, što podrazumijeva činjenicu da je vektor prijenosa zaraze dah, a u nekim slučajevima se kuga može prenositi i dodirom.²⁰³

---

²⁰⁰ Rossignol, 2012, 87 – 122.

²⁰¹ Harper, 2017, 65 – 118.

²⁰² *Ibid*, 226.

²⁰³ Cartwright, Biddis, 2006, 33 – 34.

Istraživanja o bubonskoj kugi i učincima njenih izbijanja na propast i reformu državnih sustava u ljudskoj prošlosti, već su relativno dugo ustaljeni interesi u historiografiji srednjeg vijeka i ranog novog vijeka, no tek s razvojem genetičkih istraživanja možemo dobiti kvalitetniji uvid u razvoj i starost patogena koji uzrokuje „crnu smrt“. Tehnika koja nam otvara nove „povijesne izvore“ (koji će biti korišteni za analizu u ovom radu) o evolucijskoj povijesti bubonske kuge zove se analiza dentalne pulpe. U pulpi zuba usprkos mogućnosti propadanja kroz tok duljeg vremenskog perioda, ostaju mali uzorci krvi koji se mogu analizirati. Iz tih uzoraka, koji se vade iz skeleta u arheološkom kontekstu, može se iščitati ne samo genetski materijal te osobe, već je moguće i s izuzetnom preciznošću iščitati koji patogeni su bili prisutni u organizmu tog pojedinca u trenutku smrti.²⁰⁴

Očekivano, veliki fokus u istraživanjima evolucijskih stabala drevnih patogena pridani je upravo uzročniku „najprestižnije“ među bolestima, bakteriji *Yersinia pestis*. Istraživanja genetskih tragova iz dentalne pulpe su pokazala da je bubonska kuga pogodila i europske populacije u periodu kasnog neolitika/ranog brončanog doba²⁰⁵ te da je najvjerojatnije došla iz srednje-zapadne Euroazije, gdje se i vraća sredinom brončanog doba.²⁰⁶ Najstariji dokazan primjer bubonske kuge u Europi nađen je u Švedskoj i datiran je 4900 godina prije sadašnjosti,²⁰⁷ a pretpostavlja se da se patogen koji je pogodio Europljane razvio u „mega-naseljima“ moldavske kulture Cucuteni-Tripolje. Razlog zašto je to područje odabrano odnosi se na pretpostavku da je život u tim naseljima bio izuzetno nehigijenski i da su ljudi živjeli u izuzetnoj blizini udomaćenih životinja, što je moglo doprinjeti razvoju i širenju niza zaraznih bolesti. Nadalje, to su jedina naselja u Europi u tome periodu koja su bila dovoljno velika da se u njima mogao razviti novi patogen. Primjetno je da se takav tip naselja nakon 5400 BP prestao graditi, a interesantan fenomen po kojemu je kultura Cucuteni-Tripolje bila poznata je paljenje naselja koje je ranije pojašnjavano ritualnom svrhom.²⁰⁸ Možda najvažnije otkriće vezano za bubonsku kugu otkriveno je na nalazištu u Samari u Rusiji gdje je u dvojnomo ukopu (datiranom u 3800 BP, odnosno kasno brončano doba) iz muškog skeleta izvučen genetski uzorak bubonske kuge. Analize su pokazale da je u tom periodu genetski sustav

---

²⁰⁴ Zelener, 2012, 168.

²⁰⁵ Potrebno je spomenuti da se pri referiranju na taj period na prostoru Hrvatske uvriježeniji termini „bakreno doba“ ili „eneolitik“.

²⁰⁶ Andrades Valtuena, et al., 2017, 3683.

²⁰⁷ U nastavku teksta će se zbog konciznosti umjesto termina „godina prije sadašnjosti“ koristiti kratica „BP“.

²⁰⁸ Rascovan, et al., 2019, 1.

bakterije *Yersinia pestis* stekao svoj potpuni zarazni potencijal da se širi putem buha, što je, kao što je već bilo naznačeno, jedan od glavnih vektora s kojima se zaraza širi.²⁰⁹

Naposljetku, zadnja stavka koja će se istaknuti prije analize je kratak pregled iz arheološko-povijesne perspektive obogaćene s novim genetskim otkrićima na koji način je bubonska kuga uvedena u Europu, kada je djelovala i kako je proširena te naposljetku koji efekt je njeno djelovanje imalo na prapovijesne europske zajednice. Neke od najstarijih nalaza bubonske kuge uopće nalazimo u južnim regijama srednjoazijskog dijela Rusije (blizu današnje granice s Mongolijom i Kazahstanom) koji se datiraju 4761 BP i 4100 BP,²¹⁰ a nakon toga se bilježe 300 godina mlađi nalazi u Europi (koji će biti detaljnije naznačeni uskoro) na temelju čega se došlo do zaključka da je bubonska kuga oduvijek bila endemična za srednju Euroaziju. Međutim, ta tvrdnja je osporena s pronalaskom već spomenutog nalaza u Švedskoj koji se datira u 4900 BP, što je istraživače navelo da traže nova potencijalna izvorišta te bolesti. U prvoj fazi istraživanja, jedan od ranijih nalaza bio je onaj nađen kod Belog Manastira za kojeg se pretpostavlja da je došao s migracijama stepskih naroda.²¹¹ Također, pretpostavlja se da su kretanja nositelja badenske kulture diljem srednje i istočne Europe pomogle stvaranju trgovačkih veza između badenske kulture i kulture Cucuteni-Tripolje zajedno sa stepskim zajednicama, što je stvorilo trgovačke veze koje su omogućile širenje kuge diljem srednje i istočne Europe.²¹² Na temelju provedenih analiza, čini se da je europske zajednice pogodilo nekoliko valova zaraze (ili da je zaraza možda trajala kroz dulji vremenski period) zato što je na svakom nalazištu primjetan različiti genetski soj bakterije *Yersinia pestis*.²¹³ Konačno, prema pojedinim tumačenjima, čini se da je pandemija kuge zbog izuzetne smrtnosti (tzv. neolitičkog demografskog propadanja) na europskoj razini pokrenula transformiranje europskih društava iz tipično neolitičkih u brončanodobna u periodu 4. i 3. tisućljeća pr. Kr. Neki od noviteta tipičnih za brončanodobna društva su da su se u odnosu na ranija društva ova morala nositi s većom količinom populacije što je dovelo do centralizacije, raspoređivanja rada i resursa, dok je potreba za broncom podrazumijevala novu globaliziraniju vrstu ekonomije. Još jedna važna razlika je ta da se vlast nalazila u rukama vlasničke elite.²¹⁴

---

²⁰⁹ Spyrou, et al., 2018, 1, 2.

²¹⁰ Rascovan, et al., 2019, 2. (Vidi kartu)

²¹¹ Andrades Valtuena, et al., 2017, 3688.

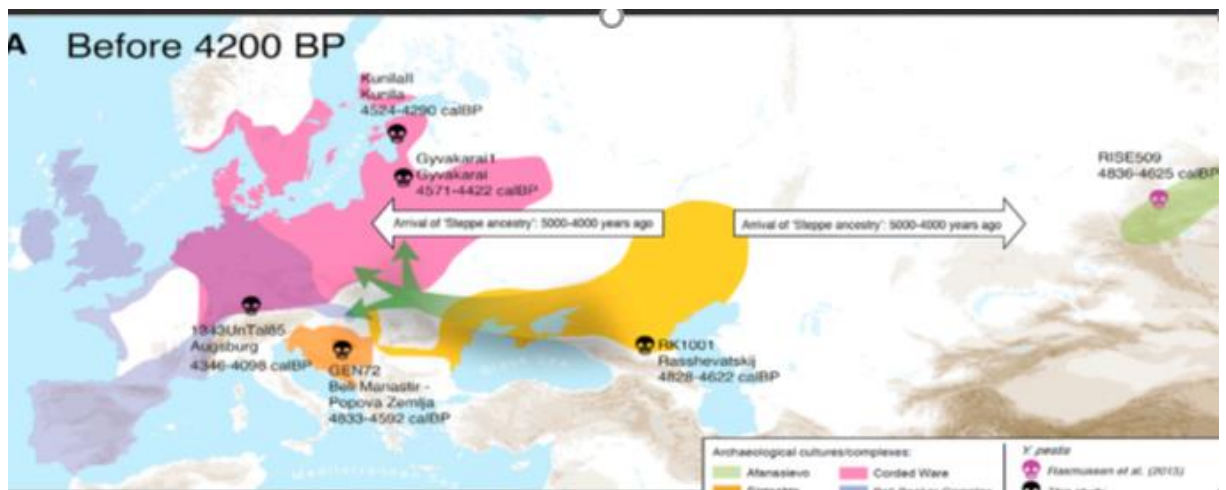
²¹² Rascovan, et al., 2019, 5 – 6.

²¹³ *Ibid*, 2 (vidi kartu).

²¹⁴ Kristiansen, 2014, 18.

Kao što je ranije bilo naznačeno, prvi kriterij za definiranje pandemije je široka geografska rasprostranjenost bolesti i već smo u početku suočeni s problemom zato što iako su nalazi nađeni na točkama koje su međusobno prostorno izuzetno udaljene jedna od druge, između pojedinih točaka je primjetna i poprilična vremenska udaljenost. U nekim slučajevima možemo govoriti i o odmaku od po nekoliko stotina godina, na temelju čega se može postaviti upit možemo li doista govoriti o pandemiji ili o nizu izoliranih epidemija.²¹⁵ Na temelju genetskih tragova i datacija, imamo sljedeće informacije o prapovijesnim izbijanjima kuge: Gökhem u Švedskoj (4900 BP)²¹⁶; Rasševatskij u Rusiji, Beli Manastir-Popova Zemlja u Hrvatskoj (4720 BP); Gyvakarai u Litvi (4485 BP); Kunila u Estoniji (4427 BP), Augsburg u Njemačkoj (4203, 3873 BP)²¹⁷ i naposljetku Samara u Rusiji (3800 BP).²¹⁸

219

Slika 1. Nalazi bubonske kuge u prapovijesnim europskim zajednicama.^{220 221}

Model širenja, odnosno pokretljivost prapovijesne kuge možda je najbolje ilustrirana u modelu (Vidi Sliku 2.) koji su predložili autori članka „Emergence and Spread of Basal Lineages of *Yersinia pestis* during the Neolithic Decline“ i koji je već djelomično naznačen

²¹⁵ Ovdje je potrebno iznijeti opasku da u suvremenoj historiografiji orijentiranoj na bubonsku kugu postoji smatranje da je svaka od europskih pandemija kuge trajala po nekoliko stoljeća te da se nakon prvog vala sva iduća izbijanja broje u tu pandemiju (npr. Kyle Harper, *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire*, 235 – 244.).

²¹⁶ Rascovan, et al., 2019, 2.

²¹⁷ Andrades Valtuena, et al., 2017, 3688.

²¹⁸ Spyrou, et al., 2018, 1.

²¹⁹ Sve datacije se odnose na radiokarbonske datume.

²²⁰ Slika preuzeta iz Aida Andrades Valtuena, et al., 2017, 3688 (Figure 2.).

²²¹ Na karti nedostaju unosi za Gökhem (koji je vidljiv na Slici 2.) i za Samaru, lokalitetu koji se nalazi u južnom dijelu europske Rusije.

malo ranije. Glavnina tog modela oslanja se na stvorenim trgovačkim vezama između nositelja badenske kulture, kulture Cucuteni-Tripolja i stepskih naroda. Prema tom modelu, crvena crta sa strelicama predstavlja širenje kuge, dok plava predstavlja kretanja ljudi. Prema tom modelu, poseban genetski soj bakterije *Yersinia pestis* pojavio se u naseljima kulture Cucuteni-Tripolje te se otamo ljudskim kretanjima putem trgovačkih veza proširio diljem srednje, sjeverne i istočne Europe, kao i u euroazijsku stepu, odakle je bacil u još nekoliko navrata bio reintroduciran u Europu sa širenjima kulture Yamnaya.²²²

Za evaluaciju sljedećeg kriterija, visoke stope napada i eksplozivnost napada, valja uzeti u obzir izuzev već naznačenih povijesno-arheoloških aspekata također i etiološke i epidemioološke značajke bubonske kuge. Ovdje ćemo se držati smatranja da je „zajednički izvor“ kuge pretpostavljeni prostor moderne Moldavije (područje rasprostiranja kulture Cucuteni-Tripolje) u prvom valu koji je pogodio dijelove srednje, sjeverne i istočne Europe, dok su u kasnijim uvođenjima izvorište zaraze bile stepe srednje Euroazije. Na mikro-razini, odnosno međuljudskoj razini, izvor, odnosno vektor širenja bolesti mogu biti buhe, kapljični put („dah“), kao i dodir.²²³ Pritom treba uzeti u obzir da kao što je već navedeno, potpuni potencijal da se kuga širi putem buha *Yersinia pestis* stječe tek nakon pretpostavljene pandemije, točnije 3800 BP,²²⁴ na temelju čega se može zaključiti da se prva pandemija (ili niz zasebnih epidemija) širio ponajprije kapljičnim putem. Na temelju suvremene kliničke slike bubonske kuge, žrtve postaju simptomatične 3 – 5 dana nakon zaraze,²²⁵ što je također stavka koja omogućuje potencijalno širenje bolesti s izvorištem u nesvjesnoj zaraženoj osobi.

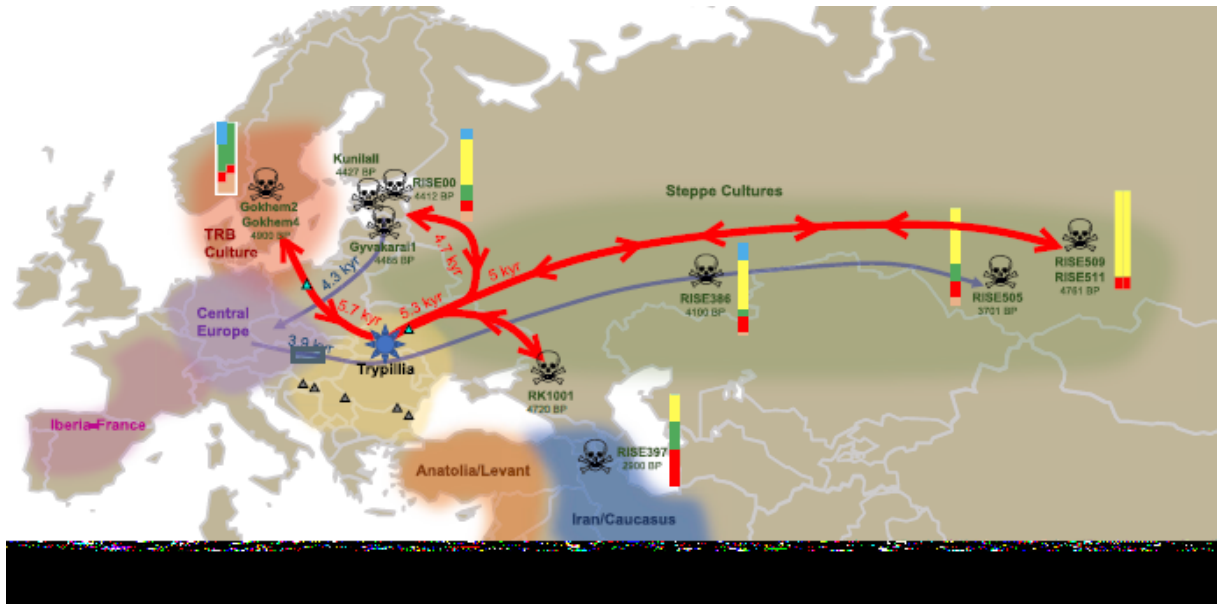
---

²²² Vidi Sliku 2.

²²³ Cartwright, Bidis, 2006, 33 – 34.

²²⁴ Spyrou, et al., 2018, 1.

²²⁵ Harper, 2017, 222.

Slika 2. Predloženi model pokretljivosti prapovijesnih izbijanja bubonske kuge.²²⁶

Što se tiče noviteta patogena, to je aspekt o kojem trenutno nemamo nikakve informacije zato što s izuzetkom dostupnih informacija, nemamo indikacije jesu li ta područja već bila pogođena kugom ili postoje li uopće stariji primjeri bubonske kuge u Europi od 5000 BP koji još nisu otkriveni. S druge strane, što se tiče minimalnog imuniteta populacije potrebno je naznačiti da povezanost urođenog imuniteta i bubonske kuge trenutno nisu u potpunosti ustanovljeni. Ono što znamo jest da oni koji su preživjeli zarazu kuge stječu djelomičan i nepotpun imunitet koji može, ali i ne mora pomoći u slučaju ponovne zaraze. Primjera radi, u slučaju Justinijanove kuge, Evagrije Sholastik je zabilježio postojanje pojedinaca koji su se kugom zarazili jednom ili čak dvaput (i pritom preživjeli te zaraze), da bi umrli u novom izbijanju zaraze.²²⁷ Što se tiče zadnja dva kriterija, zarazljivosti i visokih stopa smrtnosti, ovdje se moramo u potpunosti osloniti na suvremenu kliničku sliku bubonske kuge i na temelju toga pretpostaviti da se na taj način širila i u slučaju prapovijesnih zaraza. Kao što je već bilo spomenuto, kuga se širi ponajprije buhama, u slučaju plućnog oblika kapljično-zračnim vektorom, a u izuzetno rijetkim slučajevima i dodirom.²²⁸ Pritom valja nanovo podsjetiti na problem da je širenje kuge putem buha svoj puni kapacitet doživjelo tek neko vrijeme nakon izbijanja pandemije što dovodi do pitanja u kolikoj mjeri je prapovijesna kuga doista mogla na taj način kontinuirano prenositi zarazu na nove organizme. Naposljetku,

²²⁶ Slika preuzeta iz Nicolas Rascovan, et al., 2019, 7, 8. (Figure 5.)

²²⁷ Harper, 2017, 235.

²²⁸ Cartwright, Biddis, 2006, 33 – 34.

kao što je već spomenuto, uobičajena smrtnost u populaciji zaraženoj bubonskom kugom je oko 50 – 60%, dok u ekstremnim slučajevima živote može izgubiti i do 90% zaraženih.^{229 230}

Međutim, može li se ovaj slučaj doista nazvati pandemijom kako ga karakteriziraju autori jednog od korištenih članaka?²³¹ Čini se da je to tvrdnja za koju u ovom trenutku još nema dovoljno dokaza da bismo taj događaj doista i oslovili pandemijom. Također je potrebno zapitati se, mogu li se izbijanja kuge u prapovijesnoj Europi uopće gledati kao zasebne epidemije ili kao dio jedne pandemije koja je „morila“ Europljane kroz jedan dulji vremenski period. Zbog trenutnog manjka dokaza, prva opcija se trenutno čini vjerojatnijom. Jedino djelomično odstupanje od autorove teze nalazimo u primjerima s nalazišta u Estoniji i Litvi. Ta dva nalazišta su međusobno relativno prostorno bliska, a nalazi kuge na njima su vremenski udaljeni 50ak godina što bi moglo upućivati na veću raširenost zaraze bubonskom kugom na prostoru Baltika.

3.2. Atenska „kuga“

„Kuga“ koju je opisao Tukidid u drugoj knjizi svog djela *Peloponeski rat* možda je jedna od najslavnijih bolesti koje su zadesile bilo koju povijesnu populaciju vjerojatno zato što je njen izuzetno detaljan opis potekao iz pera vjerojatno najpoštovanijeg antičkog povjesničara koji se i sam zarazio s njom. Tukidida (cca. 450 – 400 g. pr. Kr.) se uz Herodota smatra najvećim antičkim povjesničarom, a s izuzetkom svog povjesničarskog djelovanja, Tukidid je također bio vojni zapovjednik koji je zbog pojedinih neuspjeha bio prognan iz Atene. Njegovo djelo već spomenutog imena, u 8 knjiga, opisuje Peloponeski rat do 411. g.²³²

Spomenuta zaraza koja je pogodila Atenu u ljeto 430./429. g. i prema nekim tumačenjima trajala sve do 427. godine jedna je od dramatičnije opisanih epizoda u djelu. Grad je bio prenapučen zbog ljudi iz okolice koji su pobjegli pred spartanskom vojskom koja je opsjedala Atenu. Prema Tukididu, bolest je u Atenu došla iz Etiopije te je zatim preko Egipta i Perzije došla u Pirej. Simptomi su uključivali jake glavobolje, upaljene oči, krvarenje u ustima, intenzivno povraćanje, dijereje, dok bi smrt nastupila sedmog ili osmog dana bolesti. Najpoznatija ličnost koja je podlegla smrtonosnom djelovanju pošasti bio je znameniti grčki vođa Periklo. Pojednost koja također upada u oči je Tukididov iskaz o tome na koji

---

²²⁹ *Ibid.*

²³⁰ Harper, 2017, 226.

²³¹ Rascovan, et al., 2019, 1.

²³² Škiljan, 1996, 590.

način je kaotično i nihilistično ozračje zaražene Atene dovelo do sunovrata moralnog ponašanja u Atenjana. U njegovu iskazu također stoji svjedočanstvo da s bolešću takvih razmjera Atenjani još nisu došli u kontakt.²³³ Prema uvriježenom stajalištu u historiografiji smrtonosno djelovanje bolesti u njenoj prvoj sezoni pokazalo se jednim od presudnih faktora koji su doveli do atenskog poraza u Peloponeskom ratu zbog velike smrtnosti među vojno sposobnim stanovništvom Atene.²³⁴ Pretpostavlja se da je oko 25% stanovnika Atene umrlo što bi odgovaralo broju od oko 75 000 do 100 000 ljudi.²³⁵

Dijagnosticiranje atenske kuge najčešći je cilj povjesničara koji pristupaju tom fenomenu. Dijagnoze variraju od boginja, bubonske kuge, šarlaha, ospica i tifusa sve do ergotizma.²³⁶ Međutim, trenutni dijagnostički konsenzus baziran na Tukididovu opisu simptoma počiva na tezi da je najvjerojatniji uzročnik atenske kuge bio epidemični tifus.²³⁷ Vrijedan spomena i uzimanja u obzir je rezultat jednog od prvih provedenih genetskih istraživanja dentalne pulpe skeletnih ostataka iz masovne grobnice na groblju Kerameikos koje se datira u period blizak zarazi. Koštani ostaci bili su izloženi genetskim markerima za: bubonsku kugu, antraks, tifus, trbušni tifus, kravlje boginje i bolest mačjeg ogreba. Rezultati su pokazali prisutnost trbušnog tifusa, bolesti koja se širi onečišćenom vodom i hranom.²³⁸ Pritom je potrebno spomenuti da je taj rezultat kasnije opovrgnut te se čak naznačava mogućnost da je riječ o nekom dosad nepoznatom patogenu.²³⁹ Nadalje, pojedini povjesničari medicine smatraju da opcija trbušnog tifusa nije vjerojatna zato što je on vjerojatno bio endemičan za grčki svijet, što znači da zaraza tolike jačine ne bi bila moguća.²⁴⁰ Međutim, određivanju pošasti kao izbijanju trbušnog tifusa u prilog ide i Tukididovo smatranje da se bolest možda pojavila u Ateni zato što su „Peloponežani“ zatrovali izvore.²⁴¹ Zaključno, analiza će se držati dijagnoze koja atensku kugu pripisuje epidemičnom tifusu.

Prema Tukididovu narativu, bolest je bila lokalizirana na Pirej i Atenu odakle navodno dolazi iz Etiopije i Egipta i Perzije.²⁴² Tukidid također navodi da iako se bolest prvi put

---

²³³ Kohn Childs, 2008, 22 – 23.

²³⁴ McNeill, 1976, 94.

²³⁵ Litmann, 2009, 456.

²³⁶ Poole, Holladay, 1979, 286 – 295.

²³⁷ Cunha, 2008, 8.

²³⁸ Papagrigorakis, et al., 2006, 206.

²³⁹ Shapiro et al., 2006, 334 – 335.

²⁴⁰ Litmann, 2009, 456.

²⁴¹ *Thuc.* II, 48. (Prijevod Stjepan Telar)

²⁴² *Ibid.*

pojavi u Ateni, da se govorilo „da je i prije bjesnjela i na mnogim mjestima i na Lemnu i drugdje“.²⁴³ Također, neki povjesničari i epidemije koje izbijaju u Rimu 438. i 433. g. pr. Kr. (koje opisuje Livije, mada on ne naznačava toliki užas i smrtnost od bolesti kao Tukidid²⁴⁴) također pripisuju dijelu iste epidemije. Na tragu tog smatranja, Tukidid zajedno s nekim suvremenim povjesničarima smatra da je pri tračkom pohodu admirala Hagnona 430 g. pr. Kr. za vrijeme opsjeđanja grada Potideje atenska zaraza bila prisutna i na tom području te da je opet napala atensku vojsku.^{245 246}

Fenomena pokretljivosti bolesti bio je svjestan i sam Tukidid što je vidljivo na temelju sljedećeg ulomka.

„A započela je, kako se kaže, najprije u Etiopiji više Egipta i zatim je sišla u Egipat i Libiju i veliki dio Kraljeve zemlje. A u atenski grad iznenada provali i najprije zahvati ljude u Pireju...“²⁴⁷

Pritom će se, uz naznačavanje skepse mogu li se sljedeća dva primjera uzeti u obzir kao dio iste zaraze, također uzeti u obzir i maloprije spomenute mogućnosti izbijanja iste bolesti u Potideji i Rimu. Na temelju izloženoga, možemo pretpostaviti da su vektor širenja dotične epidemije bile trgovačke i ostale veze pomorskim putem te da je bolest vjerojatno bila ograničena na lučke gradove ili gradove (poput Atene i Rima) koji su se nalazili u blizini lučkih gradova (Pireja i Ostije) o kojima su ovisili zbog dopremanja trgovačkih dobara.

Iako pojedini autori pripisuju atensku kugu zbog njenih visokih stopa napada, bolesti koja se širi zračno-kapljičnim vektorom,²⁴⁸ kao što je već rečeno, ovdje ćemo se držati dijagnoze Tukididove kuge kao epidemijskog tifusa.²⁴⁹ Pritom je potrebno ukratko pojasniti glavne značajke te bolesti. Uzročnik tifusa (ponegdje nazivanog i pjegavim, što je jedna od podvrsta zaraze) bakterija *Rickettsia prowazekii*, patogen je čiji se idealni životni uvjeti nalaze u nehygijskom i nesanitarnom okolišu. Njegov glavni prijenosnik su buhe i uši. Tifus je također bolest čijem širenju izuzetno pogoduje, osim nehygijskih uvjeta, i velika količina organizama zbijenih u ograničeni prostor,²⁵⁰ što su uvjeti koji su omogućili gotovo nesmetan prijenos i širenje bakterije u Ateni zbog prenapučenosti uzrokovane velikim brojem ljudi koji

---

²⁴³ Thuc. II, 47.

²⁴⁴ Livy. IV, 20 – 21, 25, 30.

²⁴⁵ Thuc. II, 58.

²⁴⁶ Litmann, 2009, 459 – 460.

²⁴⁷ Thuc. II, 48.

²⁴⁸ Litmann, 2009, 461.

²⁴⁹ Cunha, 2008, 8.

²⁵⁰ Cartwright, Michael, 2006, 105 – 106.

se u grad došao skloniti pred napredujućom spartanskom vojskom.²⁵¹ Takvi uvjeti su omogućili buhama i ušima da se gotovo neometano šire između građana Atene i okolnih naselja. Što se tiče zajedničkog izvora zaraze, i sam Tukidid navodi da je bolest (vjerojatno putem zaraženih mornara) došla iz Etiopije i nakon posredničkog djelovanja Egipta i Perzije, došla u Pirej koji je za Atenu služio kao zajednički izvor i naposljetku u sam grad.²⁵² Što se tiče komponente zajedničkog izvora na mikro-razini, bilo koja osoba koja je bila nosilac buha ili ušiju je mogla služiti kao zajednički izvor za svoju neposrednu okolinu što dodatno potvrđuje jednu od stavki kriterija, točnije onu koja se dotiče izbijanja više slučajeva u kratkom vremenskom roku.

Neka od najinteresantnijih Tukididovih zapažanja povezana su s kriterijima noviteta patogena i minimalnog imuniteta u pogođenoj populaciji. Tako Tukidid prenosi da od bolesti nisu stradali isključivo ljudi, nego i ostali pripadnici životinjskog carstva.

„A da je ona bila nešto sasvim drugo nego koja od srodnih bolesti, pokazalo se u tome, što ptice i četveronožne životinje, koje napadaju mrtvace, ili nisu k mrtvima prilazile, iako je bilo mnogo nepokopanih, ili su, okusivši ih, ugibale. Dokaz je što je takvih ptica očito nestalo i nisu se viđale ni drugdje ni oko takvih mrtvaca.”²⁵³

Na temelju životinjskih stradanja, taj ulomak se također tumači da je bolest imala i epizootičku komponentu,²⁵⁴ odnosno da je ona osim ljudi pogađala i druge vrste životinja. Što se tiče specifično pitanja imuniteta, Tukidid prenosi detalj iz kojeg se može iščitati da gotovo niti jedna osoba nije imala urođenu otpornost na novi tip zaraze.

„Nijedno tijelo očito nije bilo dovoljno otporno protiv te bolesti, bez obzira na jakost ili slabost, nego je ona grabila sve, pa i one, koji su se liječili strogim načinom života.”²⁵⁵

Zarazljivost je još jedan kriterij koji nam potvrđuje i sam Tukidid i gdje možemo uočiti koji je faktor osim zgusnutosti stanovništva (pretpostavlja se da se populacija Atene s pretpostavljenih 100 000 stanovnika zbog izbjegličkog vala popela na 200 ili čak 400 000²⁵⁶) omogućio zarazi da se efikasno širi putem posrednika između ljudi koji nisu nužno morali biti u bliskom ili ikakvom drugom kontaktu.

---

²⁵¹ Kohn Childs, 2008, 22 – 23.

²⁵² *Thuc.* II, 48.

²⁵³ *Thuc.* II, 50.

²⁵⁴ Litmann, 2009, 460.

²⁵⁵ *Thuc.* II, 51.

²⁵⁶ Litmann, 2009, 461.

„Ni liječnici je nisu naime nisu u početku mogli liječiti zbog neznanja, nego su sami najviše umirali, što su više posjećivali bolesnike, ...”²⁵⁷

Pritom se može primijetiti da ovaj ulomak također može poslužiti kao iskaz koji potvrđuje tezu o novitetu patogena zato što implicira da su se atenski liječnici mogli nositi s dotad uobičajenim bolestima, dok je ova zaraza predstavljala svojevrsni presedan i dotad neviđenu pojavu.

Za zadnji kriterij navesti će se suvremene procjene smrtnosti od atenske kuge, zajedno s Tukididovim iskazom. Prema znamenitom atenskom povjesničaru, nije se „pamtilo, da je tolika kuga i takav pomor ljudi igdje bio.”²⁵⁸ Prema povjesničarskim procjenama, umrlo je između 25%²⁵⁹ i 33%²⁶⁰ zaraženih Atenjana.

Zaključak koji se može izvesti jest da bi atenska kuga po gotovo svim parametrima mogla biti nazvana pandemijom da je pogodila daleko veći prostor od same Atene. Naravno, tu treba uzeti u obzir dvije stvari. Prva se dotiče spomena kuge na drugim mjestima (Lemno, Etiopija, Egipat, Perzija i Potideja) ili interpretiranja zasebnih zaraza kao dijela iste epidemije (Rim). Na temelju ovako prividno izoliranih (iako trgovački vjerojatno izuzetno povezanih) lokacija, dojam koji se stječe jest da je vjerojatno riječ o nizu od nekoliko epidemija lokalnog karaktera za koje se može postaviti pitanje je li im uzročnik doista bio isti. Druga pojedinost koju je potrebno spomenuti jest da s izuzetkom Livijeva iskaza koji bi mogao upućivati na to da je Rim pogodila možda i ista zaraza kao i Atenu, osim Tukidida nam nisu dostupni drugi izvori koji bi mogli potvrditi prisutnost bolesti na drugim spomenutim lokacijama.

3.3. Kratki pregled pošasti u rimskom svijetu prije antoninske kuge

Ovaj dio analize će poslužiti kao kratak pregled zaraza koje su zabilježili antički povjesničari koji su se bavili rimskom poviješću. Također, ovo poglavlje će pokriti period od već obrađenog Livijevog spomena bolesti, sve do antoninske kuge. Upravo zbog duljine, naznačiti će se samo lokacije koje su bile pogođene s bolešću i kada je do njih došlo.²⁶¹ Prva

---

²⁵⁷ *Thuc*, II, 47.

²⁵⁸ *Ibid.*

²⁵⁹ Litmann, 2009, 456.

²⁶⁰ Kohn Childs, 2008, 23.

²⁶¹ Za sustavniji pregled ovog poglavlja, čitatelje se upućuje na sljedeću stranicu. Pritom je potrebno spomenuti da je riječ o trenutno najkompletnijem popisu svih izbijanja bolesti u rimskom svijetu koji je dosada kompiliran, usprkos činjenici, da vjerojatno nedostaju poneki minorni unosi. Kyle Harper, Database of Pestilence in the

bolest koja će se ovdje spomenuti pogađa Rim i njegovu okolicu 187. g. pr. Kr.²⁶² Isto područje će opet biti pogođeno 181. pr. Kr.²⁶³ ²⁶⁴ Rim je zajedno s dijelovima Italije bio pogođen bolešću naredne dvije godine.²⁶⁵ Iduća bolest pogađa prvo stoku, a zatim građane Rima 174. g. pr. Kr.²⁶⁶ Nova izbijanja u Rimu su zabilježena 165. pr. Kr.,²⁶⁷ i 142. pr. Kr.²⁶⁸ ²⁶⁹ Liparski otoci su bili pogođeni epidemijom 126. g. pr. Kr.,²⁷⁰ dok je u Africi (točnije Kirenaici) zabilježeno izbijanje bolesti stoke koja je prešla na ljude iduće godine.²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ U Ciziku je za Mitridatovog pohoda u pontskoj vojsci zabilježena bolest 74. g. pr. Kr.²⁷⁵ Za Italiju je opet zabilježeno da je bila pogođena bolešću 43. g. pr. Kr. nakon erupcije vulkana,²⁷⁶ dok je samo Rim bio pogođen 23. g. pr. Kr.²⁷⁷ Naredne godine je bolest izbila u cijeloj Italiji, dok Kasije Dion pretpostavlja da su bili pogođeni i ostali dijelovi rimskog svijeta.²⁷⁸ Sljedeća zabilježena epidemija se događa 65. g. kada je jesenska kuga u Rimu ubila oko 30 000 ljudi.²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ Nadalje, 77. g. je dokumentirana zaraza u Rimu.²⁸² Sljedeća pošast opet pogađa Rim 79./80.g. kada je 10 000 ljudi umrlo u jednome danu.²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ Hadrijanov biograf iz kompilacije carskih biografija *Historia Augusta* bilježi da je za njegove vladavine uz glad i potres, došlo do zaraze, no pritom ne iznosi niti jednu detaljniju pojedinost o njoj.²⁸⁶ Zadnje izbijanje bolesti prije antoninske kuge je evidentirano od strane već spomenutoga Galena i

---

Roman Empire. <https://www.kyleharper.net/uncategorized/database-of-pestilence-in-the-roman-empire/> (Zadnji posjet 30.4. 2019.).

²⁶² Livy, *Ab urbe cond.*, XXXVIII, 44, 7.

²⁶³ Livy, *Ab urbe cond.*, XL, 19, 3.

²⁶⁴ *Obsequens*, 6.

²⁶⁵ Livy, *Ab urbe cond.*, XL, 36, 14.

²⁶⁶ Livy, *Ab urbe cond.*, XLI, 21.

²⁶⁷ *Obsequens*, 13.

²⁶⁸ *Obsequens*, 22.

²⁶⁹ *Oros.*, V, 4.

²⁷⁰ *Obsequens*, 29.

²⁷¹ Livy, *Per.*, 60.

²⁷² *Obsequens*, 30.

²⁷³ *Oros.*, V, 11.

²⁷⁴ *Aug., De civ. D.*, III, 31.

²⁷⁵ *App., Mith.*, 76.

²⁷⁶ *Cass. Dio*, XLV, 17.

²⁷⁷ *Cass. Dio*, LIII, 33.

²⁷⁸ *Cass. Dio*, LIV, 1.

²⁷⁹ *Tac. Ann.*, XVI, 13.

²⁸⁰ *Suet. Ner.*, 39.

²⁸¹ *Oros.*, VII, 7.

²⁸² *Oros.*, VII, 9.

²⁸³ *Suet. Tit.*, 8, 3.

²⁸⁴ *Cass. Dio*, LXVI, 23, 5.

²⁸⁵ *Jer., Chron.*, 214. Olimp.

²⁸⁶ *SHA, Hadr.*, 21, 5.

tiče se epidemije neke bolesti (tumačene kao antraks²⁸⁷) diljem gradova u Aziji 148. godine.²⁸⁸

Na temelju ovog kratkog pregleda možemo uvidjeti koliko su u rimskom svijetu bile rijetke bolesti koje su imale kapacitet raširiti se van jedne gradske sredine, manje regije ili specifičnije veće skupine ljudi koja je bila pogođena (npr, Mitridatova vojska). Usprkos tome valja uzeti u obzir da je većina navedenih izvora italocentrična, odnosno da se fokusira ponajprije na metropolu rimske države i njenu okolinu na temelju čega je teško steći predodžbu o tome jesu li te bolesti došle u Rim iz nekog drugog područja koje je također izuzetno ispaštalo ili su bile lokalizirane i endemične npr. samo na području Lacija. Jedine dvije prilike kada dobivamo uvid u druge dijelove rimske sfere su epidemija koja izbija 125. g. pr. Kr. u Kirenaici te one koje su zabilježene 23. g. pr. Kr. i 148. g. u Aziji. Također, potrebno je još jednom spomenuti Dionov iskaz vezan za epidemiju iz 23. pr. Kr. gdje on pretpostavlja da su i ostali dijelovi „rimskog svijeta“ osim Italije podjednako pogođeni. Stoga, na temelju obrađenih primjera možemo zaključiti da su ta izbijanja očigledno imala važan značaj za autore koji ih spominju na temelju čega se može iznijeti smatranje da je smrtonosno djelovanje poneke od tih epidemija bilo većeg opsega, no da je usprkos tome bilo svedeno ponajprije na regionalnu razinu što je temeljni razlog zbog kojega se niti jedno od izbijanja bolesti u ovom odlomku ne bi moglo nazvati pandemijom.

4. Analiza „pandemijskog karaktera“ antoninske kuge

Prije nego započnemo s analizom pandemijskog karaktera antoninske kuge, potrebno je napomenuti da će se u ovome dijelu u pravilu prvo naznačiti iskazi antičkih autora i informacije koje nam prenose ostali antički izvori, a tek nakon toga će se uzeti u obzir historiografske interpretacije pojedinih spomenika ili nalaza. Što se tiče iskaza suvremenika antoninske kuge možemo zaključiti da su informacije koje nam oni pružaju izuzetno oskudne što se može tumačiti činjenicom da sami u trenutku pisanja svojih djela vjerojatno nisu bili svjesni opsega zaraze.

---

²⁸⁷ Harper, 2017a.

²⁸⁸ Gal., *Ven. Art. Diss.*, 7.

4.1. Geografska rasprostranjenost

Ukratko, pod kriterijem geografske rasprostranjenosti podrazumijevamo raširenost neke bolesti diljem većeg geografskog prostora, kao i da slučaj neke zaraze ima interregionalan i transregionalan karakter. Jedini svjedok koji je izuzetak u skupini suvremenika bolesti je Galen koji koristi termin „velika kuga“²⁸⁹ ili „velika pošast“.²⁹⁰ Galen nam također prenosi da je kuga pogodila Rim („Nakon što sam proveo tri godine u Rimu, kada je počela velika kuga ...²⁹¹) i Akvileju u sjevernoj Italiji („Kada sam dosegao Akvileju, kuga se spustila kao nikad dosad...“²⁹²). Od Lukijana, u ulomku u kojem parodira autore koji su previše revni u kopiranju Tukididovog stila prezentiranja povijesnog naraziva, se iščitava da je kuga pogodila grad Nizib u istočnoj Siriji („Ja ga dakle, napustim dok je još u Nisibu pokopavao nesretne Atenjane...“²⁹³). Naposljetku, veliki orator Aristid nam prenosi da je kuga pogodila njegovo kućanstvo koje se nalazilo nedaleko Smirne („Bio sam u predgrađu [Smirne] u jeku ljeta...“),²⁹⁴ iz čega možemo iščitati da se bolest proširila do Aristidovog posjeda najvjerojatnije iz samog grada.

Herodijan i Kasije Dion nam obojica prenose informacije o kasnijem izbijanju pošasti u Rimu,²⁹⁵ ²⁹⁶ dok nas samo Kasije Dion izvještava da je pošast vjerojatno počela mučiti i vojsku Avidija Kasija na putu do Sirije.²⁹⁷ Iz Filostratovog iskaza o suđenju Heroda Atičkog²⁹⁸ možemo zaključiti da je u vrijeme suđenja dotičnom sofistu, (oko 173./4. g.) kuga vjerojatno i dalje harala Atenom i dunavskim provincijama.²⁹⁹ Prema zborniku carskih biografija *Historia Augusta* pošast je svoje smrtonosno djelovanje prenijela na prostor svih provincija koje su se nalazile na potezu od Babilonije do Rima, dok je također bila pogođena Partija, kao i „cijeli rimski svijet“.³⁰⁰ U tom djelu se također detaljno navode zadnji dani Marka Aurelija, kada je sam car navodno rekao: „Što nada mnom plaćete umjesto da mislite na kugu i masovnu smrt?“³⁰¹ Ovdje treba uzeti u obzir da je Marko Aurelije umro negdje u

---

²⁸⁹ Gal., *Lib.prop.*, I, 19, 15. (Vidi Prilog 1)

²⁹⁰ Gal., *MM*, 5, 12. (Vidi Prilog 3)

²⁹¹ Gal., *Lib.prop.*, I, 19, 15. (Vidi Prilog 1)

²⁹² Gal., *Lib.prop.*, II, 19, 18. (Vidi Prilog 2)

²⁹³ Luc., *Hist.conscr.*, 15. (Vidi Prilog 5)

²⁹⁴ Aristid. *Or.*, XLVIII, 38 – 44. (Vidi Prilog 7)

²⁹⁵ *Hdn.*, XII. (Vidi Prilog 8)

²⁹⁶ *Cass. Dio*, LXXIII, 14. (Vidi Prilog 11)

²⁹⁷ *Cass. Dio*, LXXI, 2. (Vidi Prilog 10)

²⁹⁸ Philostrat., *Sophist.*, II, 561. (Vidi Prilog 9)

²⁹⁹ Storchi Marino, 2012, 51.

³⁰⁰ SHA, *Verus*, VIII, 1 – 3. (Vidi Prilog 12)

³⁰¹ SHA, *Marc.*, XXVIII, 4. (Vidi Prilog 16)

Panoniji gdje je ga je obuzela bolest koja se pokazala kobnom.³⁰² Na temelju toga se može zaključiti da je u tom periodu, pošast očigledno djelovala na prostoru noričko-panonskog bojišta. Amijan Marcelin prenosi da se bolest iz izvorišta, mezopotamskog grada Seleukije, proširila po Perziji, kao i na području uz rijeku Rajnu i diljem Galije.³⁰³ Eutropije osim Rima spominje da je bolest bila rasprostranjena diljem Italije i provincija.³⁰⁴ Pogođenost Italije također spominje i Orozije („... velika pošast je opustošila cijelu Italiju ...“³⁰⁵). Zadnji od autora koji se dotiču rasprostranjenosti je sv. Jeronim koji kaže da se bolest pojavila u „brojnim provincijama“.³⁰⁶

Kao što je već naznačeno, obrađeni epigrafski izvori su podijeljeni u dvije grupe. Ukoliko prihvatimo interpretaciju o prisutnosti antoninske kuge na temelju ploča posvećenih „bogovima i božicama“ tada možemo pretpostaviti da se pošast pojavila na sljedećim lokacijama: Verkovicij u današnjoj sjevernoj Engleskoj (rimski provincija Britanija), Korinij u Dalmaciji (današnja Hrvatska), Kuikul u Alžiru (granica rimske Numidije i Mauritanije), Nora na Sardiniji, Banasa i Volubilis u Maroku (provincija Mauritanija Tingitana), Gabij u Laciju (današnja Italija, provincija Regio I (Latium et Campagna)), Maruvij u središnjoj Italiji (Regio IV Samnium), Brigantij u Španjolskoj (provincija Hispania citerior), Melij u Turskoj (rimski Pizidija),³⁰⁷ te naposljetku Cosa u današnjoj Toskani (Regio VII).³⁰⁸ ³⁰⁹ Što se tiče ostalih obrađenih epigrafskih spomenika, oba se uzimaju kao dokazi o prisutnosti antoninske kuge na prostoru Norika, točnije u onim dijelovima te rimske provincije koji se nalaze na prostoru današnje Bavarske³¹⁰ i austrijskog dijela Koruške.³¹¹ Kao što je već spomenuto, papirus iz Tmuisa u donjem Egiptu služi kao indikator da je zaraza došla i do najgušće naseljenog dijela Carstva, točnije u selo Kerkenouphis gdje se navodi da su pojedini stanovnici sela „da su ostali umrli od pošasti“.³¹² Naposljetku, na temelju amuleta nositelja

---

³⁰² Meijer, 2004, 62.

³⁰³ *Amm.*, XXIII, 6, 24. (Vidi Prilog 17)

³⁰⁴ *Eutr.*, VIII, 12. (Vidi Prilog 19)

³⁰⁵ *Oros.*, VII, 15, 5 – 6. (Vidi Prilog 20)

³⁰⁶ *Jer. Chron.* 236. Olimp. (Vidi Prilog 21)

³⁰⁷ Jones, 2005, 296.

³⁰⁸ Jones, 2006, 368 – 369.

³⁰⁹ Vidi priloge 23 – 33.

³¹⁰ *CIL*, III, 5567. (Vidi Prilog 34)

³¹¹ *AE*, 1994, 1334. (Vidi Prilog 35)

³¹² *P. Thmouis* I. col. 104, 9 – 21. (Original na grčkom dostupan na <http://papyri.info/ddbdp/p.thmouis;1;1>). (Vidi Prilog 36)

Demetrija možemo pretpostaviti da je antoninska kuga doprla i do najizoliranije rimske provincije Britanije, točnije do današnjeg Londona.^{313 314 315}

Što se tiče pripisivanja pojedinih nalaza antoninskoj kugi u historiografiji, početi ćemo s područjem Male Azije i dalje ići u smjeru od istočnih dijelova Carstva prema zapadu. Prema Christopheru Jonesu, kameni blok iz Hierapola u Frigiji na kojemu se od Apolona traži da odbije kugu i danas izgubljeni kameni blok iz Pergama u kojemu se Apolon obraća građanima nastaju kao odgovor na antoninsku kugu. U tu grupu se mogu svrstati i sljedeći nalazi. Prvi za koji se misli da je iz Sarda i na kojemu stoji Apolonov nalog da se iz Efeza donese kip „božice“ kako bi odvrtila kugu može biti dokaz prisutnosti kuge u oba grada. Zadnji nalaz je onaj iz Cezareje Trokete u kojemu se spominje dizanje Apolonovog kipa što je, kao što je već pojašnjeno, također vezano uz pošast.³¹⁶ Prema nekim tumačenjima, prisutnost kuge se iščitava i pomoću proročanskih natpisa iz Galipolja i natpisa riječnom bogu Melesu u Smirni.³¹⁷ Što se tiče dokaza o prisutnosti zaraze u Daciji, spominju se sljedeći primjeri: natpis koji Apolonu diže centurion Vitalije Kasije, voštana pločica u kojoj stoji da se zbog trajne odsutnosti većine članova jednog kolegija iz Alburna Maior sam kolegij raspušta, napuštanje rudnika, natpis iz Ulpia Traiana Sarmizegetusa koji zahvaljuje Marku Aureliju što je spasio grad od opasnosti i prisutnošću vapna u pojedinim grobovima u Apulu.³¹⁸ S druge strane u Donjoj Meziji se antoninskoj kugi pripisuju: nekropola u Tomisu (koja se datira u zadnju četvrtinu 2. st.), i grobni kompleks u Ostrovu.³¹⁹ Naravno, pritom treba naznačiti skepsu da su gotovo svi među ovim spomenicima također mogli nastati i zbog svakodnevnih problema ili zbog blizine dunavskog bojišta. Sljedeća dva indikatora zaraze nalaze se u Grčkoj, točnije u Ateni gdje je zbog visoke smrtnosti od kuge bilo potrebno olabaviti kriterije za ulazak novih članova u areopag,³²⁰ i u Tespijama u Beotiji gdje su zbog smrtonosnog djelovanja zaraze nastupili problemi u nabavi ljudstva za vojnu službu.³²¹ Što se tiče Ostije, ona je u istraživanjima ili pregledima o antoninskoj kugi uglavnom zanemarivana kao mjesto koje je također moglo biti pogođeno, no prema nekim mišljenjima, potrebno je i nju uzeti u obzir ponajprije zato što ukoliko znamo da je zaraza bila prisutna u Rimu, tada bi bilo logično

---

³¹³ Tomlin, 2014, 197 – 205.

³¹⁴ Jones, 2016, 469.

³¹⁵ Vidi prilog 37.

³¹⁶ Jones, 2005, 297 – 298.

³¹⁷ Gilliam, 1961, 234, 235.

³¹⁸ Mitrofan, 2014, 10 – 12.

³¹⁹ *Ibid.*, 12.

³²⁰ Rotroff, 1975, 402 – 408.

³²¹ Jones, 2012, 79 – 85.

zaključiti da je bolest djelovala i u tom lučkom gradu.³²² Također, lako je moguće da je pošast u Rim došla upravo preko Ostije koja je primala brodove iz svih dijelova Carstva. Što se tiče prostora Španjolske, već je bilo spomenuto da je antoninska kuga očito utjecala na ekonomski život Carstva, te da su zbog nje prestali raditi španjolski rudnici. Neki autori taj prestanak povezuju s fenomenom da je zbog velike smrtnosti od pošasti postalo neprofitabilno nastaviti rudariti te da je smrtnost od kuge eventualno bio tek jedan od razloga koji su doveli do napuštanja rudnika,³²³ na temelju čega se može pretpostaviti da je i Pirenejski poluotok bio pogođen sa zarazom. Zadnji primjer je groblje iz Glouceстера koje ima masovnu grobnicu koja je pripisana djelovanju pošasti na temelju datacije keramike, broša i ukosnice (koji se svi datiraju u kraj 2. i početak 3. st.), kao i uzorak kolagena s kosti koji ostatke datira između 70. i 240. godine.³²⁴ Kao što je već bilo spomenuto, teorija u kojoj se taj nalaz povezuje s pošasti koja pogađa Carstvo za vrijeme Marka Aurelija je bila podložena kritici.³²⁵

Već je bilo naznačeno da je ovaj kriterij vjerojatno najlakši za dokazati, ponajprije zato što je pojedinost koja je od interesa za ovaj kriterij najlakše odrediti. Stoga, možemo zaključiti da je antoninska kuga doista bila široko rasprostranjena te da je imala transregionalan karakter. Mjesta koja su bila pogođena sa bolešću su Babilonija, Mala Azija, Egipat, Grčka, Dacija, Mezija, Italija, Norik, Galija, Hispanija, prostor sjeverne Afrike i naposljetku Britanija. Na temelju toga se može zaključiti da je pogodila pošast vjerojatno dosegla gotovo svaki kutak Rimskog Carstva.

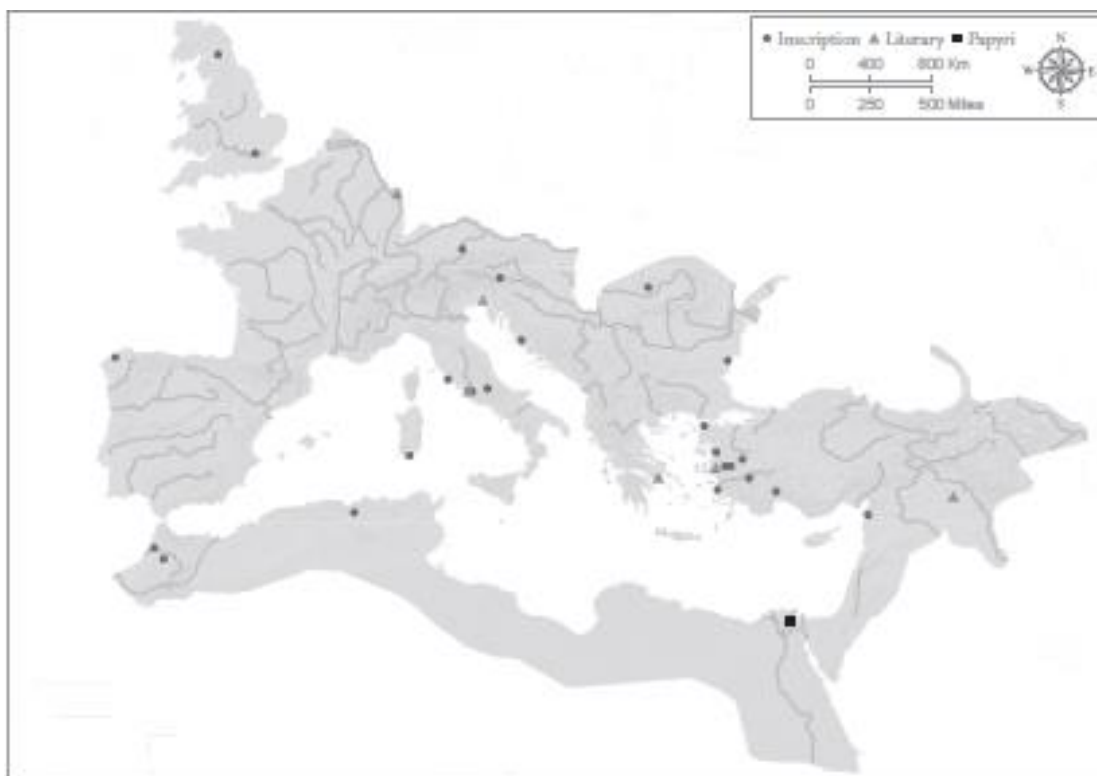
---

³²² Bruun, 2003, 433.

³²³ Silver, 2011, 138, 140.

³²⁴ Simmonds et al., 2008, 140.

³²⁵ Esmonde-Cleary, 2009, 389 – 390.

Slika 3. Karta mogućih indikacija antoninske kuge.^{326 327}

4.2. Pokretljivost

Ovaj kriterij koji se odnosi na aspekte bolesti vezane uz njeno širenje među organizmima putem zaraze također podrazumijeva da se njeno kretanje može pratiti između više mjesta može se analizirati ponajprije putem pojedinih aluzija u pisanim izvorima koje se odnose na širenje zaraze. Tako na temelju sljedećeg iskaza Kasija Diona: „Vraćajući se, [Avidije Kasije] izgubio je veliki broj svojih vojnika zbog gladi i bolesti, ali se vratio u Siriju sa preživjelima.“,³²⁸ možemo pretpostaviti da je vojska bila jedan od glavnih načina na koji se pandemija širila diljem Carstva. Kretanja vojske kao jedan od razloga širenja zaraze implicirana su i u ulomku iz biografije Lucija Vera u kojemu se kaže da je Lucije Ver „sa sobom“ (i očito s vojskom) donio kugu u sve provincije kroz koje je prošao na povratku do Rima. U tom dijelu teksta se također naznačuje da se iz Babilonije bolest proširila prvo Partijom i zatim „cijelim rimskim svijetom“.³²⁹ Naposljetku, Pavao Orozije spominje kretanje,

³²⁶ Preuzeto iz Harper, 2017, str. 102. (Karta 10).

³²⁷ Legenda: kružići označavaju epigrafske i arheološke nalaze, trokutići spomene antoninske kuge u pisanim izvorima, a kvadrat spomen u papirusu.

³²⁸ *Cass. Dio*, LXXI, 2. (Vidi Prilog 10)

³²⁹ SHA, *Verus*, VIII, 1 – 3. (Vidi Prilog 12)

odnosno „širenje“ kuge,³³⁰ dok sv. Jeronim za rasprostiranje bolesti diljem rimske sfere kaže da je „kuga sustigla“ brojne provincije.³³¹

Osim vojnih kretanja, drugi važan faktor koji je uvelike omogućio širenje patogena uzročnika pošasti su intenzivna povezanost i međuovisnost između zasebnih regija Rimskog Carstva,³³² što znači da se bolest također mogla širiti morskim trgovačkim putevima i civilnim kretanjima diljem Carstva. Međutim, iako će se pitanje izvora zaraze malo detaljnije pojasniti kasnije, ovdje će se naznačiti da je patogen vjerojatno došao iz Arabije (putem trgovačke mreže koju su Rimljani održavali na Indijskom oceanu³³³), Kine (preko Puta svile) ili Kušanskog Carstva (koje se nalazilo na prostoru današnje Indije i Pakistana) na prostor Babilonije, odnosno Mezopotamije gdje su Rimljani vjerojatno prvi put došli s bolešću u kontakt.³³⁴

Također, etiološke karakteristike virusa *Variola*, pretpostavljenog uzročnika antoninske kuge, biti će detaljnije elaborirane malo kasnije (str. 52 – 53.). Za ovaj dio je potrebno naznačiti da se virus boginja širi kaotičnim modelom kojemu izuzetno pogoduje urban (i samim time gusto naseljen) i povezan rimski sustav. Može se pretpostaviti da se bolest širila od jugoistoka prema sjeverozapadu u izuzetno nepredvidim potezima koji su bili ovisni ponajprije o ljudskim kretanjima. Nadalje, pretpostavlja se da je prvi val pošasti trajao od 165. do 172. g. krećući se od regije do regije. Kasnija izbijanja bolesti smatraju se nizom (potencijalno izoliranih) povrataka zaraze na već pogođene teritorije.³³⁵ Od izvora koji se mogu podrobnije smjestiti u vremenski kontekst možemo uvidjeti sljedeću progresiju bolesti i njeno širenje kroz rimski svijet.³³⁶ Kao što je već zabilježeno, Rimljani su u kontakt s bolesti došli pri opsadi Seleukije 165. g.,³³⁷ ³³⁸ a za pretpostaviti je da je tada bio pogođen i Nizib.³³⁹ Iste godine je zaraza doprla do Smirne,³⁴⁰ dok se naredne godine bolest širi do Rima.³⁴¹ Prema nekim povjesničarima, iz Rima se zahvaljujući pomorskom prometu pošast dalje proširila

---

³³⁰ *Oros.*, VII, 15, 5-6. (Vidi Prilog 20)

³³¹ Jer., *Chron.*, 236. Olimp. (Vidi Prilog 21)

³³² Eriny, 2015, 3, 4.

³³³ Harper, 2017, 91 – 98.

³³⁴ Rossignol, 2012, 92 – 95.

³³⁵ Harper, 2017, 108, 111.

³³⁶ Kao izuzetno sustavan pregled vremenskih izbijanja antoninske kuge u pojedinim regijama Carstva preporuča se tablica u Rossignol, 2012, str. 115. (Tablica 3.)

³³⁷ SHA, *Verus*, VIII, 1 – 3. (Vidi Prilog 12)

³³⁸ *Amm.*, XXIII, 6, 24. (Vidi Prilog 17)

³³⁹ Luc., *Hist.conscr.*, 15. (Vidi Prilog 5)

³⁴⁰ Aristid. *Or.*, XLVIII, 38 – 44. (Vidi Prilog 7)

³⁴¹ Gal., *Lib.prop.*, I, 19, 15. (Vidi Prilog 1)

diljem zapadnog Mediterana,³⁴² što se može povezati s pločama „bogovima i božicama“, posebice onima koje se nalaze na Sardiniji i u sjevernoj Africi.³⁴³ Prema Galenu, bolest je bila prisutna među vojnicima u Akvileji 168. g.³⁴⁴ Čini se da je pandemija u Grčkoj i posebice u Ateni trajala neko dulje vrijeme. Točnije, bolest je djelovala na tom prostoru barem od 167. kada počinje kriza za novim članovima u areopagu³⁴⁵ do 174. kada se događa suđenje Herodu Atičkom.³⁴⁶ ³⁴⁷ U Egiptu imamo dva zabilježena spomena bolesti. Prvi se datira u 169./170.g.,³⁴⁸ dok drugi papirus (datiran u 178./179. g.) bilježi značajan pad populacije koji se tumači povratkom pandemije.³⁴⁹ ³⁵⁰

Međutim, ovdje je potrebno naznačiti metodološki problem koji se dotiče zadnjeg spomenutog primjera i ostalih kasnijih izbijanja bolesti u periodu kojeg obrađujemo, a to je upit možemo li ta izbijanja pripisati povratcima antoninske kuge ili smrtnosti od nekih drugih, možda i uobičajenijih bolesti. Ovdje je uputno prisjetiti se citata iz *Epitomae ad Caesaribus* koji spominje da su Rimsko Carstvo u vrijeme Marka Aurelija pogodile „nebrojene kuge“.³⁵¹ S druge strane, postoji i mogućnost da je i supostojanje više različitih bolesti (odnosno carske patocenoze) u rimskom sustavu bilo narušeno s uvođenjem novog patogena te da su od 165. do 190. g. Carstvom harale samo boginje.³⁵² Uz ovu ogradu, narednih nekoliko primjera u analizi će se tretirati kao povratci ili nastavak kontinuiranog djelovanja antoninske kuge.

Već je bilo spomenuto da pojedini autori smatraju da je 173./174.g. bolest bila prisutna na dunavskom frontu³⁵³ te da je na tom prostoru harala sve do perioda 182. – 183. g. o čemu nam svjedoče epigrafski spomenici iz Norika.³⁵⁴ ³⁵⁵ Na temelju toga možemo pretpostaviti da su sukobi s Markomanima vjerojatno služili kao poligon ne samo za širenje pošasti i na barbarsku stranu, već da je zaraza vjerojatno bila konstantno i uzastopno prenošena s jedne

---

³⁴² Harper, 2017, 99.

³⁴³ Jones, 2005, 294.

³⁴⁴ Gal., *Lib.prop.*, II, 19, 18. (Vidi Prilog 2)

³⁴⁵ Rotroff, 1975, 402 – 408.

³⁴⁶ Philostrate., *Sophist.*, II, 561. (Vidi Prilog 9)

³⁴⁷ Storchi Marino, 2012, 51.

³⁴⁸ *P. Thmouis* I. col. 104, 9 – 21. (Vidi Prilog 36)

³⁴⁹ Andorlini, 2012, 22.

³⁵⁰ Drugi papirus autoru nije bio dostupan u trenutku pisanja, već je informacija o njemu preuzeta iz članka naznačenog u prethodnoj fusnoti. U slučaju, potrebe riječ je o papirusu SB 16.12816.

³⁵¹ *Epit. de Caes.*, 16, 3. (Vidi Prilog 18)

³⁵² Gourevitch, 2005, 57 – 69.

³⁵³ Storchi Marino, 2012, 51.

³⁵⁴ *CIL*, III, 5567. (Vidi Prilog 34)

³⁵⁵ *AE*, 1994, 1334. (Vidi Prilog 35)

zaraćene strane na drugu diljem dunavskoga fronta. Također, možemo nagađati da je to stanje bilo prisutno od 168. g. kada Galen bilježi prisutnost bolesti među vojnicima u Akvileji koja se nalazi u relativnoj blizini Norika, koji je neko vrijeme bio dio bojišnice. Zadnja dva izbijanja povezivana s antoninskom kugom su zaraze koje pogađaju Rim 189. g.^{356 357} i 191. g.³⁵⁸

Iz navedenoga se može uvidjeti da su i antički autori bili svjesni, makar u rudimentarnom pogledu, koji je mehanizam širenja visokozarazne bolesti te smo na temelju vremenskih odrednica iz izvora sposobni rekonstruirati na koji način se bolest širila diljem Rimskog Carstva. Za pretpostaviti je da se zaraza u prvoj fazi iz izvorišta u Babiloniji prenijela diljem Male Azije i Grčke, sve do carske prijestolnice, ponajprije vojnim kretanjima, dok se iz Rima do drugih dijelova Carstva (u ovom slučaju se to odnosi na Egipat, Hispaniju i Britaniju) vjerojatno proširila kopnenim i vjerojatnije morskim trgovačkim vezama. Što se tiče specifično područja Norika, Dacije i Grčke, bolest je tu vjerojatno djelovala kroz tok duljeg vremenskog perioda (cca. 168. – 182. g.) zbog ratova sa Germanima koji su omogućavali njeno širenje ne samo među stanovništvom tih provincija, nego i između obje zaraćene strane. Naposljetku, važno je naznačiti mogućnost da su pojedina gusto naseljena područja (poput Italije i Egipta) doživjela jedan ili čak dva naknadna povratka pošasti.

4.3. Visoke stope napada i eksplozivno širenje

Stavke ovog kriterija (koji obuhvaća aspekte bolesti koje aludiraju na to da je to visoko zarazna bolest s kratkim periodom inkubacije poput pojave više zaraženih u kratkom vremenskom periodu i prijenosa uzročnika iz jednog zajedničkog izvora) su same po sebi teško ustvrdive, no činjenica koja nam može pomoći u interpretiranju izvora je da su pojedine stavke ovog kriterija slične kriterijima pokretljivosti i visoke smrtnosti. Stoga, postaje očigledno da su ljudi koji su umrli od kuge također bili zaraženi njome, na temelju čega možemo interpretirati jednu od stavki ovog kriterija, a to su visoke stope napadanja. Tom komponentom ćemo se prvo baviti iz gledišta antičkih izvora. Tako nam npr. Galen prenosi da se kuga „spustila kao nikad dosad“,³⁵⁹ što se može tumačiti kao konstatacija da je postalo primjetno da se stopa napada bolesti povećala u odnosu na ranija izbijanja. Ta stavka kriterija je implicirana i u ulomcima iz biografije Marka Aurelija u *Historia Augusta* gdje se spominje

---

³⁵⁶ *Hdn.*, XII. (Vidi Prilog 8)

³⁵⁷ Scheidel, 2002, 108.

³⁵⁸ *Cass. Dio*, LXXIII, 14. (Vidi Prilog 11)

³⁵⁹ *Gal.*, *Lib.prop.*, I, 19, 15. (Vidi Prilog 1)

da su zbog ogromne količine mrtvih tijela vožena na zaprežnim kolima,³⁶⁰ kao i u ostalim izvorima koji spominju veliku smrtnost. Taj kriterij će biti posebno obrađen kasnije (str. 60 – 61.).

U ovom dijelu analize potrebno je naznačiti osnovne stavke djelovanja, kao i etioloških i epidemioloških značajki virusa *Variola major*, patogena koji uzrokuje boginje. Pritom je potrebno spomenuti i postojanje manje smrtonosnog oblika tog virusa, uzročnika malih boginja.³⁶¹ Boginje su izuzetno virulentna bolest prenosiva kapljično-zračnim putem. Inkubacijska faza (koja traje između 7 i 19 dana, uglavnom 12) u kojoj osoba nije zarazna obilježena je množenjem virusa u sluznici, limfnim čvorovima i slezeni. S pojavom simptoma i sam pacijent postaje zarazan. Prvi među simptomima su slabina i vrućica, povraćanje i dijereja. Tada se pojavljuju lezije u grlu i ustima, kao i karakteristični pustularni osip po cijelom tijelu. Tek nakon 20ak dana, osip se ukružuje i počinje opadati što ostavlja ožiljke na mjestu gdje su bili tragovi osipa. Uobičajeni tok infekcije traje oko 32 dana. U nekim slučajevima, pojavljuje se i hemoragični tip boginja, koji zaražene ubija brže od običnog tipa. Također, rizik od prijenosa zaraze iznosi i do 70% u slučaju kontakta s zaraženom osobom.³⁶²

Pritom je potrebno naznačiti dva najvažnija citata Klaudija Galena na temelju kojih su povjesničari medicine iznijeli dijagnozu da je antoninska kuga najvjerojatnije bila slučaj hemoragičnih boginja.³⁶³ U prvom citatu, Galen iznosi progresiju bolesti na temelju koje je bolest dijagnosticirana kao slučaj velikih boginja.

„Pri početku ove velike pošasti – kada bi barem završila! – jedan mladić, koji je bio bolestan devet dana, je patio od čireva koji su izbijali po cijelom njegovom tijelu, kao i kod gotovo svih drugih koji su preživjeli. Na taj dan je malo kašljao. Idući dan, kada se okupao, jače je zakašljao i iskašljao je ono što se naziva *ephelkis* [krastu od čira ili rane]. Taj osjećaj je imao u gruboj arteriji u vratu, blizu grla [u dušniku], s obzirom na to da je to bio dio prekriven čirevima. Otvorili smo mu usta i provjerili ždrijelo, u slučaju ako je tamo bilo čireva, no pri provjeri nismo vidjeli da je time pogođen na tome mjestu, jer bi, da su čirevi bili prisutni tamo, taj osjećaj pacijent percipirao kao osjećaj koji nastaje pri prolasku hrane i pića. U svakom slučaju, za jelo smo mu dali octa i senfa kako bismo stekli jasnije shvaćanje uzročnika. Nijedna od tih stvari mu nije naudila, ali je očito imao poriv u vratu zato što je bio

---

³⁶⁰ SHA, *Marc.*, XIII, 3 – 5. (Vidi Prilog 13)

³⁶¹ Cartwright, Biddis, 2006, 87.

³⁶² Harper, 2017, 104 – 106, 110.

³⁶³ Littman, 1973, 252.

toliko nairitiran na tome mjestu da je osjećao potrebu za kašljanjem, na što smo ga poticali da se tome odupire koliko može i da ne kašlje, što je ipak radio zato što je bilo malo iritacije. Mi smo se trudili na sve načine da svedemo čireve na ožiljke sa vanjskim nanošenjem lijeka koji isušuje dok je ležao na leđima.“³⁶⁴

Iz drugog citata se na temelju simptoma izuzetno tamne dijereje bolest dodatno specificirala na slučaj hemoragičnog oblika boginja.

„Kod mnogih koji su preživjeli, pojavila se crna stolica, uglavnom na deveti dan, ili na sedmi ili jedanaesti. Događalo se mnogo razlika. Neki su imali stolicu koja je bila gotovo crna, ali nisu imali boli u crijevima, niti im je stolica užasno smrdila. Mnogo ih je bilo između. Ako stolica nije bila crna, tada se *exanthem* [crni osip] uvijek pojavljivao. Svi oni koji su imali iznimno crnu stolicu su umrli.“³⁶⁵

Zajednički izvor zaraze će se ovdje sagledavati u makro i mikro perspektivi. Što se tiče prve komponente, neki su od pretpostavljenih izvora zaraze: Kina (što je zaključeno na temelju spomena zaraze u kineskim izvorima koja se datira u 161. g.³⁶⁶), južna Arabija (na prostoru današnjeg Jemena imamo spomene pošasti iz 155. g.³⁶⁷ i iz 160. g.³⁶⁸) i Kušansko Carstvo (koje je kao jedna od posredničkih nacija između Kine i Rima zasigurno morala biti pogođena ukoliko se bolest širila Putem svile; a pri kineskim opisima tog carstva također se spominje i štovanje demonske boginje Hariti koja je prema kineskim putopiscima bila božica velikih boginja³⁶⁹). Ono što je sigurno jest već nekoliko puta spomenuta činjenica da su (prema antičkim autorima) Rimljani prvi puta u kontakt sa zarazom došli pri zauzeću grada Seleukije, koji je upravo zbog svojeg geografskog položaja na Putu svile, ukoliko je zaraza do grada došla tim putem, doista mogao biti pogođen bolešću.

S druge strane, na mikro-planu možemo uočiti nekoliko pojedinosti koje mogu konformirati konceptu zajedničkog izvora, ali i više izbivanja unutar kratkog vremenskog razdoblja. Jedan od njih je iskaz Elija Aristida koji prenosi kako je bolest došla u njegovo kućanstvo: „Kuga je zarazila gotovo sve moje susjede. Prvo su se dvoje ili troje mojih slugu zarazili, a zatim jedan za drugim. Zatim su svi bili u krevetu, i stariji i mlađi. Ja sam zadnji

---

³⁶⁴ Gal., *MM*, 5, 12. (Prijevod I.K.) (Vidi Prilog 3)

³⁶⁵ Gal., *At. Bil.*, 4. (Prijevod I.K.) (Vidi Prilog 4)

³⁶⁶ Rossignol, 2012, 115.

³⁶⁷ *Ibid.*

³⁶⁸ Harper, 2017, 99.

³⁶⁹ Rossignol, 2012, 92 – 94.

bio napadnut. ...³⁷⁰ Širenje zaraze unutar jedne obitelji se također može pretpostaviti na temelju nadgrobne ploče iz Norika,³⁷¹ dok se iz Orozijevog ulomka može uvidjeti da se bolest neometano širila među vojnicima zbog boravka u „zimskim odajama“,³⁷² što su idealni uvjeti za širenje virusa boginja, s obzirom na veliku količinu ljudi zbijenu na manji prostor. Zadnji primjer koji se može uzeti u obzir su geografski položaji određenih ploča „bogovima i božicama“, točnije riječ je o pločama sa Sardinije, iz Dalmacije, Pizidije, Mauretanije, Pizidije i iz Hispanije.³⁷³ Primjetno je da su te ploče nađene na lokalitetima koji se nalaze u blizini mora ili koji su i sami luke, na temelju čega se može pretpostaviti da je pošast do tih mjesta došla morskim putem, s broda kojeg možemo metaforički promatrati kao izvorište zaraze za te regije.

Ovo je možda prvi kriterij koji je teško dokazati upravo zbog toga što ovisimo ne samo o potencijalno nesigurnoj dijagnozi koja bi nam detaljnije mogla rasvijetliti dinamiku u širenju pošasti, već i zato što je zbog stilskih konvencija ili potencijalnog neznanja u iskazima antičkih autora teško odrediti koji je doista zajednički izvor bolesti. Ono što se može izdvojiti kao konsenzus jest da su Rimljani došli u kontakt sa bolešću nakon što je ona pogodila neki prostor najvjerojatnije istočnije od granica Carstva te se putem trgovačkih veza proširila do rimske sfere. Kao što je već naznačeno, daljnje širenje bolesti i daljnja „izvorišta“ su teško dokaziva, što je komponenta koja je već djelomično razrađena pri obradi kriterija pokretljivosti. S druge strane, kao što je maloprije rečeno, eksplozivno širenje, odnosno pojava više slučajeva zaraze u kratkom vremenskom roku je komponenta koja svakako odgovara etiološkoj slici boginja, no to je nešto o čemu nemamo dostupnih podataka te se stoga moramo oslanjati na modernu dijagnozu.

4.4. Minimalni imunitet populacije i pojava novog patogena

Ovaj kriterij koji se odnosi na činjenicu da će ljudi češće umirati od nove bolesti na koju njihov imunostni sustav nije razvio otpornost je sam po sebi izuzetno teško dokaziv zato što nam antički autori ne prenose niti jedan detalj u svojim iskazima na temelju kojeg bi se moglo zaključiti da je virus *Variola* u tome trenutku doživio svoju „povijesnu premijeru“ u Europi. Jedini izuzetak se možda može iščitati iz Herodijanova ulomka u kojemu stoji da su

---

³⁷⁰ Aristid. *Or.*, XLVIII, 38 – 44. (Vidi Prilog 7)

³⁷¹ *CIL*, III, 5567. (Vidi Prilog 34)

³⁷² *Oros.*, VII, 15, 5-6. (Vidi Prilog 20)

³⁷³ Vidi Sliku 3.

od zaraze podjednako stradali i ljudi i životinje,³⁷⁴ što može biti shvaćeno kao aluzija na Tukididovo svjedočanstvo o atenskoj kugi, ali i na činjenicu da je uzročnik pošasti bio toliko nov da su od njega stradale razne biološke vrste s nedovoljno razvijenim imunitetom koji se nije mogao nositi s bolešću. Naposljetku, čak su i suvremeni povjesničari skeptični oko točnih začetaka virusa *Variola*. Prema jednom od prvih tretmana antoninske kuge u kontekstu historiografije koja se bavila međuigrom ljudske povijesti i patogena se ističe da je uzročnik antoninske kuge vjerojatno bio novitet u mediteranskim populacijama.³⁷⁵ Trenutno su od najveće pomoći genetske studije koje se bave evolucijskom poviješću boginja, te je očigledno da tek kada se genetski tragovi virusa otkriju u zubnoj pulpi skeleta zaražene osobe, moći ćemo ne samo ustanoviti jesu li boginje bile uzročnik antoninske kuge,³⁷⁶ nego i je li riječ o nekom genetskom pretku ili izgubljenom genetskom soju virusa boginja.³⁷⁷

Ono što znamo o virusu *Variola* jest da se njegov najbliži genetski predak razvija iz roda virusa *Orthopoxvirus* između 4000 i 3000 godina prije sadašnjosti na prostoru današnje Afrike.³⁷⁸ Taj mladi virus se prije uvođenja deva u Afriku (oko 4500 do 3500 godina BP) uglavnom širio preko glodavaca, sve dok nije bio „upoznat“ s devom kao novom vrstom preko koje se jedan oblik tog virusa mogao širiti. To je dovelo do „specijalizacije“ tog pretka virusa boginja da svaki od nasljednih oblika može zaraziti deve, skočimiševu (točnije vrstu *Gerbilliscus kempi*) i naposljetku ljude.³⁷⁹ Nadalje, na temelju genetskog izvatka iz dječje mumije iz Litve, datirane između 1643. i 1665., znamo da najstariji dokaz suvremenog oblika boginja (onaj koji je naposljetku i iskorijenjen u suvremenom razdoblju) potječe upravo iz tog razdoblja.³⁸⁰ S druge strane, najraniji spomen bolesti koja se, prema većini povjesničara, može dijagnosticirati kao boginje dolazi od arapskog liječnika al-Razija koji je djelovao u drugoj polovici 9. i početkom 10. stoljeća.³⁸¹ Što se tiče paleopatoloških podataka, na boginje nam mogu implicirati mumificirani ostaci Ramzesa V. koji je umro oko 1150. pr. Kr. Na njegovom licu se nalaze ožiljci koji podsjećaju na one koje ostaju kao posljedica zaraze boginjama,³⁸² no usprkos tome ne postoje detaljniji ili nedvojbeniji dokazi koji bi upućivali na postojanje

---

³⁷⁴ Hdn., I, XII, 1. (Vidi Prilog 8)

³⁷⁵ McNeill, 1976, 94.

³⁷⁵ Litmann, 2009, 103.

³⁷⁶ Zelener, 2012, 168.

³⁷⁷ Harper, 2017, 107.

³⁷⁸ Babkin, Babkina, 2015, 1100.

³⁷⁹ *Ibid.*, 1108.

³⁸⁰ Duggan, et al., 2016, 1.

³⁸¹ McNeill, 1976, 104.

³⁸² Nunn, 1996, 77.

boginja u europskoj ili mediteranskoj sferi prije toga. Zbog toga ćemo se ovdje držati smatranja da antoninska kuga predstavlja prvi primjer raširenije zaraze boginjama na prostoru Europe.

Slika 4. Mumificirani ostaci Ramzesa V. s facijalnim ožiljcima koji upućuju na zarazu boginjama.³⁸³

Zbog naznačenoga, možemo pretpostaviti da je stoga u europskim populacijama bio prisutan minimalni imunitet (pasivnog ili urođenog tipa) na ovaj tip zaraze. Najčešća smrtnost od boginja dolazi u djece ili starijih pojedinaca, koji imaju nerazvijen ili slab imunološki sustav. Nadalje, oni koji prežive zarazu, stječu doživotni imunitet na zarazu.³⁸⁴ Međutim, na temelju te stavke se postavlja jedan problem. O povratcima antoninske kuge na prostore koje je već pogodila piše još i William McNeill,³⁸⁵ što je stajalište koje je, kao što smo mogli uočiti u stanju istraživanja, postalo uobičajeno i u kasnijoj historiografiji. Upravo ovdje je potrebno naznačiti kritiku mogu li sva tri udara pošasti na Rim (167., 189., i 191. g.) doista biti pripisana antoninskoj kugi ponajprije zbog komponente doživotnog imuniteta kojega stječu oni koji su preživjeli. Zbog toga, svaki novi udar bolesti na metropolu Carstva ne bi trebao

³⁸³ Preuzeto sa https://en.wikipedia.org/wiki/Ramesses_V#/media/File:Ramses_V_mummy_head.png.

³⁸⁴ Harper, 2017, 109, 110.

³⁸⁵ McNeill, 1976, 103.

izazvati tako visoku smrtnost od iste bolesti u sva tri slučaja. Pritom se može naznačiti mogućnost da se virus *Variola* kroz tok svog djelovanja na prostoru Europe možda razgranao u nekoliko različitih genetskih sojeva koji su pri ponovnom izbijanju u nekom gradu ubijali Rimljane koji su po oporavku razvili imunitet na prethodni soj, dok u slučaju nailaženja na ovaj ili svaki idući „val zaraze“ njihov imunitet ne bi imao razvijen mehanizam za obranu. Ukoliko tu tezu uzmemo kao relevantnu, valja naznačiti da grananje pojedinog patogena na niz različitih sojeva nije nimalo atipična pojava, posebice ne kod virusa koji su daleko skloniji mutiranju, odnosno promjeni genetskog materijala, od bakterija. Primjer toga se može vidjeti, doduše kod bakterije *Yersinia pestis*, ne samo u prethodnom poglavlju koje se bavilo mogućnošću prapovijesne pandemije, već i u kasnijim i bolje dokumentiranom izbijanjima iste zaraze, točnije u slučaju Crne smrti u 14. stoljeću gdje je također zabilježeno nekoliko različitih genetskih grupa bubonske kuge.³⁸⁶ Naravno, pritom se može iznijeti i mogućnost da je pošast bjesnila diljem Italije (jednog od najgušće naseljenih dijelova Carstva) još od njene introdukcije u Italiju 168. godine kroz tok naredna dva desetljeća.

Konačnu riječ o oba kriterija je također teško iznijeti donekle zbog toga što se podaci koji bi bili korisni za njihovu potvrdu ne spominju izvorima. Problem također predstavlja oslanjanje na potencijalno nesigurnu dijagnozu. To je također vezano uz činjenicu da nam još nije u potpunosti poznata evolucijska komponenta virusa *Variola*, kao i kada se visokovirulentni oblik boginja pojavio na prostoru Europe. Ono što je sigurno jest da se pojavio u periodu između 4000 godina prije sadašnjosti i 17. stoljeća, s time da možemo pretpostaviti da se visoko zarazni oblik boginja pojavio u periodu između Novog egipatskog kraljevstva i ranog srednjeg vijeka te da je antoninska kuga doista prvi primjer raširene zaraze tom bolešću. Što se tiče imuniteta, to je aspekt o kojem također nemamo podataka iz antičkih izvora te se za taj kriterij moramo oslanjati na medicinsku sliku suvremenog oblika boginja.

4.5. Zarazljivost

Već je bilo spomenuto da je vektor kojim se virus boginja širi između organizama kapljično-zračni put. Točnije, virus se prenosi do nove osobe na taj način da osoba udahne kapljice koje je iskašljala ili na drugi način iz tijela izbacila već zaražena osoba.³⁸⁷ Međutim, ono što je posebno zanimljivo su iskazi antičkih autora iz kojih se može zaključiti svijest o prenosivosti bolesti. Vrijedno je pritom spomenuti da su ljudi u antici vjerovali da se bolesti

---

³⁸⁶ Green, 2018.

³⁸⁷ Harper, 2017, 104.

šire putem takozvanih mijazma, što je termin koji se odnosio na loš ili zagađen zrak. Dakako postojala su vjerovanja da do bolesti može doći i zbog kletve ili božanske osvete.³⁸⁸ Primjer postoji i u iskazu iz biografije Lucija Vera gdje se izričito kaže da je u Apolonovom hramu u Seleukiji otvorena kutija iz koje je izletio zarazni duh koji se proširio diljem „Partije i rimskog svijeta“.³⁸⁹ S druge strane, postoje izvori koji nam ukazuju na to da su i onodobni Rimljani bili makar malo svjesni na koji način se bolest širila među pojedincima. Jedan od tih izvora je Aristidov iskaz u kojemu spomenuti retor opisuje širenje i simptome bolesti koja je poharala njegovo kućanstvo u okolici Smirne. Iz dotičnog ulomka se može iščitati da je i sam veliki govornik bio svjestan da je postojao određeni mehanizam na koji se zaraza širi, usprkos tome što ga on nije uspio odrediti.³⁹⁰ Dokaz za zarazljivost vidljiv je i na temelju obiteljske nadgrobne ploče iz Norika,³⁹¹ točnije pomoću nje se može zaključiti da se bolest očito proširila između organizama koji su živjeli zajedno i bili u gotovo neprestanom kontaktu. Naposljetku, možda najbolji dokaz koji nam je ostavljen iz perioda u kojemu je pošast harala Rimskim Carstvom je amulet nositelja Demetrija nađen u Londonu, i to zbog sljedećeg citata: „Feb je jednom naredio smrtnicima da se suzdrže usana.“³⁹² Upravo taj detalj ukazuje na rudimentarnu svjesnost nositelja ili proroka po čijem uputstvu je amulet napravljen o načinu na koji se bolest širi,³⁹³ odnosno da se bolest ne širi zbog lošeg zraka ili kletve, već zbog specifične vrste fizičkog kontakta između nezaražene i zaražene osobe. Pritom je potrebno spomenuti da se u ovom kontekstu “suzdržavanje od usana” odnosi na ustezanje od ljubljenja. Ljubljenje je bilo uobičajeni način pozdrava u rimskom svijetu.³⁹⁴ Prema nekim autorima, anegdota u kojoj je Marko Aurelije na zadnji dan svog života primio u svoje odaje samo Komoda, ali ga je pritom i brzo otpustio zbog straha da ne prenese zarazu na njega³⁹⁵ također služi kao dokaz svijesti o načinu na koji se boginje šire između organizama.³⁹⁶ Međutim, s obzirom na to da se čini vjerojatnije da je smrt Marka Aurelija rezultat neke dugotrajnije bolesti, što je već rečeno, ta će se stavka za ovaj specifični slučaj zanemariti.

Vežano uz ovaj kriterij, iako on kao nekoliko prethodnih ovisi o suvremenoj dijagnozi, puno je lakše dokaziv ponajprije na temelju pojedinih izvora iz kojih proizlazi da su i svjedoci pošasti bili svjesni vektora prijenosa zaraze, ali ga pritom nisu definirali na način koji bi bio

---

³⁸⁸ *Ibid.*, 88.

³⁸⁹ SHA, *Verus*, VIII, 1 – 3. (Vidi Prilog 12)

³⁹⁰ Aristid. *Or.*, XLVIII, 38 – 44. (Vidi Prilog 7)

³⁹¹ *CIL*, III, 5567. (Vidi Prilog 34)

³⁹² Vidi prilog 37.

³⁹³ Jones, 2016, 471, 472.

³⁹⁴ Harper, 2017, 101.

³⁹⁵ SHA, *Marc.*, XXVIII, 8.

³⁹⁶ Harper, 2017, 109.

srodan suvremenim znanstvenim koncepcijama. Međutim, glavni doprinos dokazivosti ovog kriterija počiva na amuletu iz Londona, koji izravno ukazuje na svijest o prijenosu bolesti kapljičnim putem.

4.6. Visoke stope smrtnosti

Zadnji kriterij je također teško ustvrditi, s obzirom na to da je samo određivanje veličine populacije bilo kojeg starovjekovnog društva izuzetno teško, a na temelju toga je također problematično ustanoviti koliko ljudi je izgubilo živote kada su došli u kontakt s tom bolešću, kao i koliki je postotak stanovništva Carstva umro od antoninske kuge.

Pritom je potrebno spomenuti da nam o izuzetno visokoj smrtnosti svjedoče i antički autori i to su odreda oni koji su svoja djela pisali i do nekoliko stoljeća nakon što je smrtonosno djelovanje pošasti završilo. Prvi koji spominje visoku smrtnost od kuge je Herodijan koji naznačava velike gubitke ljudi i životinja. On također ustanovljuje da je smrtnost bila posebno jaka u Rimu zato što je grad bio prenapučen.³⁹⁷ Kasije Dion u ulomku koji se bavi povratkom Avidija Kasija spominje velike žrtve,³⁹⁸ no puno važniji je njegov ulomak u kojemu spominje da su od bolesti u Rimu u jednome danu umrle dvije tisuće ljudi,³⁹⁹ što je broj koji se između ostaloga može tumačiti kao pretjerivanje koje se u djelu nalazi zbog stilskih konvencija kojima su povijesna djela rimskog perioda morala odgovarati. U biografiji Marka Aurelija primjetno je nekoliko pasusa koji direktno spominju visoku smrtnost. Prvi je onaj u kojemu se spominje da je bilo toliko mrtvih od pošasti da su tijela „izvožena na zaprežnim kolima i kolicima“, te da je od bolesti umrlo „mnogo tisuća ljudi“.⁴⁰⁰ Također, u svojim zadnjim danima, Marko Aurelije je opomenuo svoje prijatelje i suradnike na to da se ne zamaraju s njegovom smrću kada je bio prisutan važniji problem u vidu kuge i masovne smrti.⁴⁰¹ Međutim, kod izvora postoji i jedna točka u kojoj se mnogi slažu, a ta je da je vojska bila grupa ljudi koja je bila najviše pogođena. Osim što nam o tome svjedoče i historiografske analize učestalosti izdavanja vojnih diploma,⁴⁰² kao i natpisa na kojima se ističe potreba za smanjivanjem kriterija ljudi koji će biti unovačeni,⁴⁰³ taj konsenzus

---

³⁹⁷ Hdn., I, XII, 1. (Vidi Prilog 8)

³⁹⁸ *Cass. Dio*, LXXI, 2. (Vidi Prilog 10)

³⁹⁹ *Cass. Dio*, LXXIII, 14. (Vidi Prilog 11)

⁴⁰⁰ *SHA, Marc.*, XIII, 3 – 5. (Vidi Prilog 13)

⁴⁰¹ *SHA, Marc.*, XVII, 2. (Vidi Prilog 14)

⁴⁰² *SHA, Marc.*, XXVIII, 4. (Vidi Prilog 16)

⁴⁰³ Eck, 2012, 63 – 77.

⁴⁰⁴ Jones, 2012, 79 – 85.

je vidljiv i u iskazima antičkih povjesničara. Tako u Markovoj biografiji stoji da je zbog kuge, Marko Aurelije počeo za ratne potrebe novačiti gladijatore, razbojнике i diogmite (redarstvene agente, pandan modernoj policiji).⁴⁰⁵ Eutropije kaže da je od zaraze umrla većina stanovnika u svim provincijama i gotovo svi vojnici,⁴⁰⁶ dok su prema Oroziju vojnici i sve legije bile „prorijeđene“ toliko jako da se rat nije „mogao nastaviti bez novoskupljenih vojnika“.⁴⁰⁷ Naposljetku, sam sv. Jeronim kaže da je vojska bila gotovo „istrijebljena“.⁴⁰⁸

Iako u prosjeku od boginja umre između 15 i 30% zaraženih⁴⁰⁹ (u nekim procjenama se prosjek penje i do 40%⁴¹⁰), primjetan je niz različitih interpretacija koliki je postotak populacije Rimskog Carstva podlegao antoninskoj kugi. Te interpretacije se mogu opet podijeliti na maksimalističku i minimalističku stranu. Osim stavki koje se dotiču smrtnosti, razlika između oba navedena stajališta je primjetna i u smatranjima koje su sve regije Carstva bile pogođene pošasću, kao i sa time mogu li se svi izvori koji upućuju na neku nesreću, a da su nastali u kasno-antoninskom periodu pošasti doista smatrati kao reakcija suvremenika pošasti na bolest koja ih je okruživala.⁴¹¹ Minimalisti smatraju da je umrlo između 1 – 2%⁴¹² i 7 – 10%⁴¹³ stanovništva Carstva pritom temeljeći svoje tvrdnje na spekulaciji ili na temelju usporedbe sa drugim zabilježenim izbijanjima boginja iz kasnijih povijesnih razdoblja iz kojih su nam dostupne detaljnije informacije o broju umrlih u svakoj epidemiji. S druge strane maksimalisti procjenjuju da je između 22 – 25%⁴¹⁴ i 25% – 33%⁴¹⁵ Rimljana antoninska kuga prikratila život, pritom uglavnom zasnivajući postotke preminulih koje iznose ponajprije na temelju pretpostavki koje temelje na visokoj smrtnosti koju prenose izvori ili na temelju drastičnih promjena u ekonomskom životu Carstva.

Pri obradi ovog kriterija potrebno je ući u nijanse vezane uz smrtnost. Već je bilo spomenuto da su boginje bolest koja se najbolje širi i opstaje u ekosustavu koji je jako gusto naseljen. Međutim tu se pojavljuje problem za procjene smrtnosti zato što je očito da su u tom slučaju rjeđe naseljeni dijelovi Carstva imali daleko manju smrtnost od onih u kojima je bila veća količina urbane infrastrukture. Na temelju toga se može pretpostaviti da su urbaniziraniji

---

⁴⁰⁵ SHA, *Marc.*, XXI, 6 - 9. (Vidi Prilog 15)

⁴⁰⁶ *Eutr.*, VIII, 12. (Vidi Prilog 19)

⁴⁰⁷ *Oros.*, VII, 15, 5-6. (Vidi Prilog 20)

⁴⁰⁸ *Jer., Chron.* 237., Olimp. (Vidi Prilog 22)

⁴⁰⁹ Zelener, 2012, 169.

⁴¹⁰ Harper, 2017, 110.

⁴¹¹ Pri referiranju na ova suprotstavljena gledišta, preporučljivo je opet se konzultirati s poglavljem „Stanje istraživanja“.

⁴¹² Gilliam, 1961, 250.

⁴¹³ Littman, 1973, 252 – 254.

⁴¹⁴ Harris, 2012, 351.

⁴¹⁵ McNeill, 1976, 103.

ili gušće naseljeni prostori poput Egipta (gdje su naselja bila koncentrirana uz Nil) ili središnje Italije snosili daleko veće gubitke stanovništva od rubnih provincija poput Britanije. Kao što je bilo spomenuto, smrtnost od boginja može varirati između raznih društvenih grupa, što smo mogli vidjeti na temelju vojske, dok i faktori kao što je dob zaraženog također mogu imati udjela u ishodu.⁴¹⁶

Naposljetku, zadnji kriterij, usprkos izuzetnim manjkavostima vezanim uz demografske aspekte kasno-antoninskog Rimskog Carstva, potpada među one uvjete za određivanje pandemijskog karaktera neke zaraze koje je moguće dokazati sa relativnom sigurnošću, ponajprije zbog iskaza antičkih autora koji gotovo unisono ističu izuzetno veliku smrtnost od pošasti.

5. Zaključak

Kada se bilo koja pojava u ljudskoj povijesti odredi kao prva, ta hipoteza, pa tako i ova poprima važan, a u nekim slučajevima, ako je tema posebno zanimljiva, i senzacionalan karakter. Što se tiče kronološki ranijih primjera, mogućnosti prapovijesne pandemije koju je uzrokovala bubonska kuga i Tukididove kuge, već je bilo naznačeno zašto ih ne bismo mogli osloviti kao pandemije (str. 38, 42 – 43.). Za potonji primjer, osim što se ne spominje prisutnost bolesti na drugim lokacijama (s izuzetkom mogućnosti kod Rima), koje su prema Tukididu bile pogođene, uzeta u obzir je i činjenica da se, koliko je zabilježeno, bolest van Atene nije širila nigdje osim u Potideju. Upravo na temelju toga ne možemo steći dojam koliki prostor je uistinu bio pogođen s tom zarazom. Stoga se može zaključiti da je vjerojatno riječ o nizu od nekoliko povezanih epidemija manjeg opsega. Vezano uz primjer bubonske kuge u europskom kasnom neolitiku i ranom brončanom dobu, taj slučaj bi se mogao, s rezultatima budućih istraživanja, pokazati kao vjerodostojni kandidat za prvu europsku pandemiju. To se posebice odnosi na područje Baltika i sjeverne Europe zato što bi geografska i kronološka bliskost između lokaliteta Gyvakarai i Kunila mogla ukazivati na slučaj raširenije i dugotrajnije epidemije na tom području. Međutim, zbog manjka ostalih podataka i vremenske udaljenosti između pojedinih slučajeva se čini vjerojatnijim da je i u tom slučaju također riječ o nizu nepovezanih epidemija.

Kriteriji koji u slučaju antoninske kuge mogu biti potvrđeni su oni široke geografske rasprostranjenosti, pokretljivosti bolesti i visokih stopa smrtnosti. Drugim riječima, sa

---

⁴¹⁶ Harper, 2017, 110.

sigurnošću mogu biti potvrđena tri od mogućih šest određenih kriterija. Čak i kada bismo iz analize uklonili dio izvora koji ne upućuju direktno na prisutnost pandemije i u analizi ostavili svega nekoliko iskaza suvremenika pošasti i antičkih povjesničara koji su svoja pisana djela komponirali i do nekoliko stoljeća nakon obrađenog događaja, antoninsku kugu bismo i dalje na temelju njihovih iskaza mogli nazvati pandemijom zato što je ona donijela dotad neviđen opseg koji je jedna zarazna bolest mogla dostići, ponajprije u geografskom, ali ako se grozomorni iskazi antičkih pisaca uzmu kao valjani (u smislu da ne pretjeruju zbog stilske konvencije i želje za dramatičnim narativom), i u smrtonosnom pogledu. Međutim, ovdje je potrebno napomenuti da ne mogu svi kriteriji biti potvrđeni sa velikom sigurnošću. To su, kao što je već nekoliko puta bilo rečeno, kriteriji koji se ponajprije oslanjaju na dijagnozu antoninske kuge koju su postavili suvremeni povjesničari medicine. Riječ je o kriterijima visokih stopa napada i eksplozivnog širenja bolesti, minimalnog imuniteta populacije i pojave novog patogena. Kriterij zarazljivosti je relativno dokaziv zato što postoje aluzije na mehanizme širenja bolesti u iskazima antičkih autora. Međutim, iako je i taj kriterij „pod teretom“ oslanjanja na suvremenu dijagnozu, on se ne nalazi u kategoriji teško dokazivih kriterija ponajprije zbog teksta na Demetrijevom medaljonu koji relativno direktno upućuje na razumijevanje načina na koji se bolest širila.

Zaključno, glavni razlog zašto je antoninska kuga ne samo prva dokaziva pandemija u europskoj povijesti, već možda i prvi primjer takvog događaja biološke prirode na prostoru Europe počiva ne toliko na samom patogenu i njegovim virulentnim svojstvima, već i na uvjetima koje su ljudi stvorili kako bi se takva zaraza mogla gotovo neometano širiti između različitih klimatskih i geografskih regija i odnositi na stotine tisuće života. Ti uvjeti su visoko razvijena prometna infrastruktura (to se u ovom kontekstu odnosi na ceste i održavane pomorske veze) i potrebu za optjecajem resursa između različitih regija Rimskog Carstva. Pritom je potrebno napomenuti se tako pogodni uvjeti na većem dijelu europskog prostora nisu razvili sve do razvijenog razdoblja rimske države, točnije do perioda ranog i razvijenog principata. Stoga, na temelju izložene analize pandemijskog karaktera antoninske kuge, kao i istaknutih ranijih primjera, se s relativnom sigurnošću može ustvrditi da je antoninska kuga prva dokaziva pandemija u europskoj povijesti.

6. Summary and key words (Antonine Plague – The First Pandemic in European History?)

The goal of this paper was to examine whether we can refer to the Antonine Plague, a pestilence which ravaged the Roman Empire between 165. and approximately 190. AD as the first pandemic in European history. The methodology which was employed to analyze the pandemic character of the aforementioned pestilence was borrowed from the epidemiological criteria which were set up to differentiate epidemics from pandemics. Criteria for determining whether a disease outbreak can be labelled as a pandemic are as follows: wide geographic extension, disease movement, high attack rates and explosiveness, minimal population immunity and novelty, contagiousness and finally, severity. Next, all of these criteria were tested by analyzing ancient sources, as well as the results of historiographic and scientific research in order to ascertain if any of them might be used as evidence for the verification of every separate criterion. Except the Antonine plague, this analysis was also employed on two historical outbreaks of disease which might be viewed as pandemics as well. These were: the possibility of a Late Neolithic/Early Bronze Age pandemic of the bubonic plague, and the Plague of Athens. A brief survey of all currently known diseases which struck the Roman world was also presented. The conclusion which emerges, based on the evaluation of the aforementioned criteria with the ancient sources and the results of modern biological sciences, is that the Antonine Plague can be, with reasonable confidence, dubbed the first clearly attested pandemic in European history, while all the earlier analyzed examples were probably semi-connected epidemic outbreaks. This characterization has been chosen because of two reasons. The first one regards the fact that we are faced with a substantial lack of sources for earlier examples, and therefore cannot properly conclude if these occurrences really were pandemics. Second reason why these disease outbreaks can't, to the best of our current knowledge, be specified as pandemics is linked to the criterion of wide geographic extension, but also to the lack of human-built infrastructure which could help the spread of highly virulent pathogens.

Keywords: Antonine plague, history of medicine, historical epidemiology, Marcus Aurelius, pandemic, disease history, Roman Empire

Ključne riječi: antoninska kuga, povijest medicine, historijska epidemiologija, Marko Aurelije, pandemija, povijest bolesti, Rimsko Carstvo

7. Bibliografija

7.1. Kratice

AE = *L'Année épigraphique*

Ant. Afr. = *Antiquités africaines*

EDH = *Epigraphic Database Heidelberg*

Insc. Maroc. = *Inscriptions antiques du Maroc*

BP = Before present

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*

P. Thmouis = *Bibliothek of Thmouis*

RIB = *The Roman Inscriptions of Britain*

7.2. Popis slikovnih priloga

Slika 1. Nalazi bubonske kuge u prapovijesnim europskim zajednicama.

Preuzeto iz Aida Andrades Valtuena, et al., „The Stone Age Plague and Its Persistence in Eurasia” *Current biology* 27 (2017), 3688 (Figure 2.).

Slika 2. Predloženi model pokretljivosti prapovijesnih izbijanja bubonske kuge.

Preuzeto iz Nicolas Rascovan, et al., „Emergence and Spread of Basal Lineages of *Yersinia pestis* during the Neolithic Decline.” *Cell* (2019), <https://doi.org/10.1016/j.cell.2018.11.005>, 7, 8. (Figure 5.).

Slika 3. Karta mogućih indikacija antoninske kuge.

Preuzeto iz Kyle Harper, *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire*. (Princeton: Princeton University Press, 2017.), str. 102. (Karta 10).

Slika 4. Mumificirani ostaci Ramzesa V. s facijalnim ožiljcima koji upućuju na zarazu boginjama. Preuzeto sa

https://en.wikipedia.org/wiki/Ramesses_V#/media/File:Ramses_V_mummy_head.png.

7.3. Korištene baze podataka

Epigraphic Database Heidelberg. Baza podataka epigrafskih spomenika. <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift> (Posjet 25.8.2018.).

„p.thmouis.1.1 = HGV P.Thmouis 1 = Trismegistos 20112“ u *Papyri.info*.
<http://papyri.info/ddbdp/p.thmouis;1;1> (Posjet 19.10.2018.).

7.4. Ostalo

Škiljan, 1996. *Leksikon antičkih autora*. Priredio Dubravko Škiljan. Zagreb: Latina & Graeca, Matica hrvatska, 1996.

7.5. Izdanja izvora

Marcellinus, 1940. Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*. sv. II. Preveo s latinskog J. C. Rolfe London: Loeb Classical Library, 1940.

Appian, 1899. Appian, *Roman History 12: The Mithridatic Wars*. Preveo s latinskog Horace White. New York: The MacMillan Company, 1899.

Aurelije Augustin, 1982. Aurelije Augustin, *O državi Božjoj/ De civitate Dei*. sv. I. Preveo s latinskog Tomislav Ladan. Uvod: Agostino Trape, Robert Russell, Sergio Cotta. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1982.

Cassius Dio, 1914. Cassius Dio, *History* sv. II. Preveo Earnest Cary. London: Loeb Classical Library, 1914.

Cassius Dio, 1917. _____, *History* sv. VI. Preveo Earnest Cary. London: Loeb Classical Library, 1917.

Cassius Dio, 1925. _____, *History* sv. VIII. Preveo Earnest Cary. London: Loeb Classical Library, 1925.

Cassius Dio, 1927. _____, *History* sv. IX. Preveo Earnest Cary. London: Loeb Classical Library, 1927.

Elije Aristid, 1889. Elije Aristid. *Quae supersunt omnia* sv. 2. Uredio Bruno Keil. Berlin: Berolini apud Weidmannos, 1889.

Historia Augusta, 1994. *Historia Augusta*. Prijevod: Daniel Nečas Hraste. Zagreb: Antibarbarus, 1994.

Epitome de Caesaribus, 2018. *Epitome de Caesaribus. An Online Encyclopaedia of Roman Emperors.* (2018)

<http://www.romanemperors.org/epitome.htm>

(Zadnji posjet 17.4.2019.)

- Eutropius, 1853. Eutropius. *Abridgement of Roman History*, Prijevod i bilješke translated, vlč. John Selby Watson. London: Henry G. Bohn, York Street, Convent Garden 1853.
- Svetonije, 1978. Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*. Prijevod, uvod i bilješke napisao Stjepan Hosu. Zagreb: Naprijed, 1978.
- Galen, 1821. Galen. *De Venarum Arteriarumque*. U „Galenii opera omnia.“ sv. 2. Priredio Carolus Gottlob Kühn. Leipzig: Car. Knoblochii, 1821.
- Galen, 1823. _____. *De atra bile*. U „Galenii opera omnia.“ sv. 5. Priredio Carolus Gottlob Kühn. Leipzig: Car. Knoblochii, 1823.
- Galen, 1825. _____. *De methodo medendi*. U „Galenii opera omnia.“ sv. 10. Priredio Carolus Gottlob Kühn. Leipzig: Car. Knoblochii, 1825.
- Galen, 1830. _____. *De libris propriis*. U „Galenii opera omnia.“ sv. 19. Priredio Carolus Gottlob Kühn. Leipzig: Car. Knoblochii, 1830.
- Herodian, 1961. Herodian of Antioch. *History of the Roman Empire from the death of Marcus Aurelius to the accession of Gordian III*. Preveo s grčkog Edward Echols. Oakland: University of California Press, 1961. Dostupno na:
http://www.tertullian.org/fathers/index.htm#Herodian_Roman_Histories (Zadnji posjet 7.3.2019)

- Jerome, 2005. Jerome, *Chronicle*. Uredio Roger Pearse. *Project Tertullian* (2005). http://www.tertullian.org/fathers/jerome_chronicle_03_part2.htm (Zadnji posjet 19.3.2019.)
- Liber de prodigiis*, 2019. Julius Obsequens, *Liber de prodigiis*. *The Latin Library*. <http://www.thelatinlibrary.com/obsequens.html#22> (Zadnji posjet 27.2.2019.)
- Livy, 1936. Livy, *Books XXXVIII and XXXIX*. Sv. 11. Prijevod na engleski Evan Sage. London, Cambridge: The Loeb Classical Library, 1936.
- Livy, 1939. ———, *Books III and IV*. Sv. 2 Prijevod na engleski B. O. Foster. London, Cambridge: The Loeb Classical Library, 1939.
- Livy, 2007. ———, *Rome's Mediterranean Empire: Books 41 – 45 and the Periochae*. Prijevod Jane Chaplin. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Lucian, 1961. Lucian, „Alexander the false prophet” U *Lucian in Eight Volumes*, sv. 4. Prijevod: A.M. Harmon. London: Loeb Classical Library, 1961.
- Lukijan, 2017. ———, *Kako treba pisati povijest*. Uređenje teksta, prijevod, uvodna studija i komentar Josip Parat. Zagreb: Latina et Graeca, 2017.
- Marcus Aurelius, 1998. Marcus Aurelius, *The Meditations of Marcus Aurelius Antoninus: And a Selection from the Letters of Marcus and Fronto*. Prijevod A. S. L. Farquharson, R. B. Rutherford. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Orosius, 1964. Orosius, *Seven books of history against the pagans*, Prijevod: J. Deferrari. Washington: The Catholic University of America, 1964.
- Philostratus, 1921. Philostratus, *Lives of the Sophists*. Eunapius, *Lives of the Philosophers and Sophists*. Prijevod Wilmer C. Wright. London: Loeb Classical Library, 1921.

- Tacitus, 1937. Tacitus, *Annals* sv. 5. Prijevod J. Jackson. London: Loeb Classical Library, 1937.
- Tukidid, 1957. Tukidid. *Peloponeski rat*. Preveo Stjepan Telar. Zagreb: Matica hrvatska, 1957.

7.6. Literatura

- Ambasciano, 2016. Ambasciano, Leonardo. „The Fate of a Healing Goddess: Ocular Pathologies, the Antonine Plague, and the Ancient Roman Cult of Bona Dea.“ *Open Library of Humanities*, 2(1), p.e13.(2016)
DOI: <http://doi.org/10.16995/olh.42>
- Andorlini, 2012. Andorlini, Isabella. „Considerazioni sulla „peste Antonina“ in Egitto alla luce delle testimonianze papirologiche.“ U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 15 – 28.
- Andrades Valtuena et al., 2017. Andrades Valtuena, Aida; Mitnik, Alissa; Key, Felix M.; Haak, Wolfgang; Allmae, Raili; Belinskij, Andrej; Daubaras, Mantas; Feldman, Michal; Jankauskas, Rimantas; Janković, Ivor et al. „The Stone Age Plague and Its Persistence in Eurasia” *Current biology* 27 (2017): 3683 – 3691.
- Babkin, Babkina, 2015. Babkin, Igor, Irina Babkina. „The Origin of the Variola virus.” *Viruses* 7 (2015): 1100-1112.
- Bagnall, 2000. Bagnall, Roger. „P. Oxy. 4527 and the Antonine plague in Egypt: Death or flight?” *Journal of Roman Archaeology* 13 (2000): 288-292.
- Bagnall, 2002. _____ . „The Effects of Plague: model and evidence.“ *Journal of Roman Archaeology* 15 (2002): 114 – 120.

- Bagnall, 2013. _____ . „The Antonine Plague returns.“ *Journal of Roman Archaeology* 26 (2013): 714 – 717.
- Birley, 2008. Birley, Anthony. „Hadrian to the Antonines.“ U *The Cambridge Ancient History* Sv. 11: *The High Empire A.D. 70 – 192*. Alan Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone. Ur. Cambridge: Cambridge University Press, 2008: 132 – 194.
- Birley, 2012. _____ . „Cassius Dio and the *Historia Augusta*.“ U *A Companion to Marcus Aurelius*. Marcel van Ackeren Ur. London: Wiley-Blackwell, 2012: 13– 28.
- Boak, 1921. Boak, Arthur. *A History of Rome to 565. A. D.* New York. The MacMillan Company, 1921.
- Boak, 1959. _____ . „Egypt and the Plague of Marcus Aurelius.“ *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 8 No.2. (1959): 248 – 250.
- Breitwieder, 1995 Breitwieser, Rupert. „Virunum und die “antoninische Pest.““ *Grazer Beiträge* 21 (1995): 149 – 156.
- Bruun, 2003. Bruun, Christer. „The Antonine plague in Rome and Ostia.” *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003): 426-434.
- Bruun, 2007. _____ . „The Antonine Plague and the „Third-Century Crisis“.“ U *Crises and the Roman Empire: Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*. O. Hekster, G. de Kleijn and Daniëlle Slotjes Ur. Leiden: Brill, 2007: 201 – 217.
- Bruun, 2012. _____ . „La mancanza di prove di un effetto catastrofico della „peste Antonina“ (dal 166 d. C. in poi).“ U

- L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 123 – 165.
- Cartwright, Biddis, 2006. Cartwright, Frederick, Michael Biddis. *Bolest i povijest*. Prijevod: Lucija Horvat. Zagreb: Naklada Ljevak, 2006.
- Cunha, 2008. Cunha, Cheston, Burke Cunha. „Great Plagues of the Past and Remaining Questions.” U *Paleomicrobiology: Past Human Infections*. ur. Raoult, Didier, Michel Drancourt. Berlin: Springer, 2008: 1 – 20.
- Duggan et al., 2016. Duggan, Ana, Maria F. Perdomo, Dario Piombino-Mascali, Geoffrey L. Smith, Edward C. Holmes, Hendrik N. Poinar. „17th Century Variola Virus Reveals the Recent History of Smallpox.” *Current Biology* 26 (2016): 1 – 6.
- Duncan-Jones, 1996. Duncan-Jones, R. „The impact of the Antonine plague.” *Journal of Roman Archaeology* 9 (1996.): 108-136.
- Eck, 2012. Eck, Werner. „Die Seuche unter Mark Aurel: Ihre Auswirkungen auf das Heer.“ U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 63 – 77.
- Elliott, 2016. Elliot, Colin. „The Antonine Plague, Climate Change and Local Violence in Roman Egypt .” *Past & Present*, Sv. 231, Br. 1 (Svibanj 2016): 3 – 31.
- Eriny, 2015. Eriny, Hanna. „The Route to Crisis: Cities, Trade, and Epidemics of the Roman Empire.” *Vanderbilt Undergraduate Research Journal* 10 (2015): 1 – 10.
- Esmonde-Cleary, 2009. Esmonde-Cleary, Simon. „Life and Death in a Roman City: Excavation of a Roman Cemetery with a Mass Grave at 120–122 London Road, Gloucester.“ *Britannia* 40 (2009): 389 – 390.

- Fischer, 2012. Fischer, Thomas. „Archaeological Evidence of the Marcomannic Wars of Marcus Aurelius (AD 166–80).“ U *A Companion to Marcus Aurelius*. Marcel van Ackeren Ur. London: Wiley-Blackwell, 2012: 29 – 44.
- Gilliam, 1961. Gilliam, J.F. „The Plague under Marcus Aurelius.“ *The American Journal of Philology*, Vol. 82, No. 3 (1961): 225 – 251.
- Gourevitch, 2005. Gourevitch, Danielle. „The Galenic Plague: A Breakdown of the Imperial Pathocoenosis: Pathocoenosis and Longue Durée.” *History and Philosophy of the Life Sciences*, Vol. 27, No. 1 (2005): 57 – 69.
- Grant, 2000. Grant, Mark. *Galen on Food and Diet*. London: Routledge, 2000.
- Green, 2018. Green, Monica. „Black as Death.“ *Inference: International Review of Science* (2018) <https://inference-review.com/article/black-as-death> (Posjet 21.4.2019.).
- Greenberg, 2003. Greenberg, James. „Plagued by doubt: reconsidering the impact of a mortality crisis in the 2nd c. A.D.“ *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003): 413 – 425.
- Grmek, 1989. Grmek, Mirko. *Bolesti u osvit zapadne civilizacije*. Zagreb: Globus, 1989.
- Hameter, 2000. Hameter, Wolfgang. The Afterlife of Some Inscriptions from Noricum: Modifications and Falsifications. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 44 (2000): 37– 46.
- Hankinson, 1991. Hankinson, R.J. *Galen on the therapeutic method. Books I and II*. Oxford: Clarendon Press, 1991.
- Hankinson, 2008. _____. „The man and his work“ U *The Cambridge Companion to Galen*. R.J. Hankinson Ur. Cambridge: Cambridge University Press, 2008: 1 – 34.

- Harmon, 2019. Harmon, A.M. „Lucian of Samosata: Alexander the False Prophet.“ *The Tertullian Project*.
http://www.tertullian.org/rpearse/lucian/lucian_alexander.htm
 (Posjet 7.3. 2019.)
- Harper, 2016. Harper, Kyle. „People, Plagues, and Prices in the Roman World: The Evidence from Egypt.“ *The Journal of Economic History*. Vol. 76, No. 3 (2016): 803 – 839.
- Harper, 2017. _____. *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2017.
- Harper, 2017a. _____. Database of Pestilence in the Roman Empire. (2017)
<https://www.kyleharper.net/uncategorized/database-of-pestilence-in-the-roman-empire/> (Zadnji posjet 30.4. 2019.)
- Harris, 2012. Harris, William. „The Great Pestilence and the Complexities of the Antonine-Severan Economy“. U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 331 – 337.
- Hurst, 2010. Hurst, Henry. „Interpretative challenges from a well-studied cemetery from Gloucester.“ *Journal of Roman Archaeology* 23 (2010): 633 – 638.
- Israelowich, 2012. Israelowich, Ido. *Society, Medicine and Religion in the “Sacred Tales” of Aelius Aristides*. Leiden, Boston: Brill, 2012.
- Jones, 2005. Jones, Christopher. „Ten dedications “To the gods and goddesses” and the Antonine Plague.” *Journal of Roman Archaeology* 18 (2005): 293-301.
- Jones, 2006. _____. „Cosa and the Antonine Plague.“ *Journal of Roman Archaeology* 19 (2006): 368 – 369.
- Jones, 2012. _____. „Recruitment in Time of Plague: the Case of Thespieae.“ U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 79 – 85.

- Jones, 2016. _____ . „An amulet from London and events surrounding the Antonine Plague.” *Journal of Roman Archaeology* 29 (2016): 469-472.
- Jongman, 2012. Jongman, Willem. „Roman Economic Change and the Antonine Plague: Endogenous, Exogenous, or What?“ U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 253 – 263.
- Kiple, 2008. Kiple, Kenneth, Ur. *The Cambridge World History of Human Disease*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Kohn Childs, 2008. Kohn Childs, Eric. Ur. *Encyclopedia of plague and pestilence from ancient times to the present*. 3. izd. New York: Facts on File, 2008.
- Kristiansen, 2014. Kristiansen, Kristian. „The decline of the Neolithic and the rise of Bronze Age Society.” U *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, ur. C. Fowler, J. Harding, and D. Hofmann Oxford: Oxford University Press, 2014: 1 – 31.
- Littman, 1976. Littman, R. J., M. L. Littman. „Galen and the Antonine Plague.” *The American Journal of Philology*, Sv. 94, Br. 3 (1973): 243 – 255.
- Litmann, 2013. Litmann, R.J. „The Plague of Athens: Epidemiology and Paleopathology.“ *Mount Sinai Journal of Medicine* 76 (2009): 456 – 467.
- Livi Bacci, 2012. Livi Bacci, Massimo. „Note demografiche ed epidemiologiche a margine della „peste Antonina“.“ U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 339 – 345.
- Marcone, 2002. Marcone, Arnaldo. „La peste Antonina: testimonianze e interpretazioni“. *Rivista storica Italiana* 114 No. 3 (2002): 803 – 819.

- Marcone, 2012. _____ . „Epidemie, conseguenze economiche e rimedi legislativi: la peste Constantinopolitana del 542 a confronto con la „peste Antonina.“ .“ U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 297 – 310.
- Mattern, 2008. Mattern, Susan. *Galen and the Rhetoric of Healing*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008.
- Mattern, 2013. Mattern, Susan. *The Prince of Medicine: Galen in the Roman Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Mcneill, 1976. Mcneill, William. *Plagues and Peoples*. New York: Anchor Books, 1976.
- Meijer, 2004. Meijer, Fik. *Emperors Don't Die in Bed*. London: Routledge, 2004.
- Mitchell, 2003. Mitchell, Stephen. „Inscriptions from Melli (Kocaaliler) in Pisidia.“ *Anatolian Studies* 53 (2003): 139-159.
- Mitrofan, 2014. Mitrofan, Dragos. „The Antonine Plague in Dacia and Moesia Inferior.” *Journal of Ancient History and Archaeology* No.1/2 (2014.): 9 – 13.
- Morens et al. 2009. Morens, David, Gregory Folkers, Anthony Fauci. „What is a pandemic?” *The Journal of Infectious Diseases* 200 (2009): 1018–21.
- Nunn, 1996. Nunn, John. *Ancient Egyptian Medicine*. Norman: University of Oklahoma Press, 1996.
- Nutton, 2004. Nutton, Vivian. *Ancient Medicine*. London: Routledge, 2004.
- Oldstone, 2010. Oldstone, Michael. *Viruses, Plagues and History: Past, Present, and Future*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Paine, Storey, 2006. Paine, Richard, Glenn Storey. „Epidemics, Age at Death, and Mortality in Ancient Rome.“ U *Urbanism in the*

- Preindustrial World: Cross-Cultural Approaches*. Glenn Storey Ur. Tuscaloosa: University of Alabama, 2006.
- Paine, Storey, 2012. _____ „The Alps as a Barrier to Epidemic Disease During the Republican Period: Implications for the Dynamic of Disease in Rome.“ U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 179 – 191.
- Papagrigorakis et al., 2006. Papagrigorakis, Manolis, Yapijakis, C., Synodinos, P., Baziotopoulou-Valavani, E. „DNA examination of ancient dental pulp incriminates typhoid fever as a probable cause of the Plague of Athens.” *International Journal of Infectious Diseases* vol. 10. no. 3 (2006): 206 – 214.
- Poole, 1979. Poole, J.C.F., A.J. Holladay. „Thucydides and the Plague of Athens.“ *The Classical Quarterly* 29 (1979): 282 – 300.
- Rascovan et al., 2019. Rascovan, Nicolas, Karl-Goran Sjogren, Kristian Kristiansen, Rasmus Nielsen, Eske Willerslev, Christelle Desnues, Simon Rasmussen. „Emergence and Spread of Basal Lineages of *Yersinia pestis* during the Neolithic Decline.“ *Cell* (2019), <https://doi.org/10.1016/j.cell.2018.11.005>
- Rossignol, 2012. Rossignol, Benoît. „Le climat, les famines et la guerre: elements du contexte de la peste Antonine.“ U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 87 – 122.
- Rotroff, 1975. Rotroff, Susan. „An Athenian Archon List of the Late Second Century After Christ.“ *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* Vol. 44, No. 4 (1975): 402 – 408.
- Rufus Fears, 2004. Rufus Fears, J. „The plague under Marcus Aurelius and the decline and fall of the Roman Empire.“ *Infectious Disease Clinics of North America* 18 (2004): 65 – 77.

- Sallares, 2009. Sallares, Robert. „Environmental History.“ U *A Companion to Ancient History* Andrew Erskine Ur. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2009: 164 – 174.
- Scheidel, 2001. Scheidel, Walter. *Death on the Nile: Disease and the Demography of Roman Egypt*. Leiden: Brill, 2001.
- Scheidel, 2002. _____. „A model of demographic and cultural change in Roman Egypt after the Antonine Plague.“ *Journal of Roman Archaeology* 15 (2002): 97 – 114.
- Scheidel, Sutherland, 2012. Scheidel, Walter, John Sutherland. „Roman Wellbeing and the Economic Consequences of the Antonine Plague.“ U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 265 – 295.
- Schmidt, 2004. Schmidt, Manfred. „Non extincta lues: Zu CIL III 5567.“ *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 149 No. 1 (2004): 135 – 140.
- Shapiro et al., 2006. Shapiro, Beth, Rambaut, A., Gilbert, M. T. P. „No proof that typhoid caused the Plague of Athens (a reply to Papagrigrakis et al.).“ *International Journal of Infectious Diseases* 10 no. 4 (2006): 334 – 335.
- Silver, 2011. Silver, Morris. „Antonine Plague and the Deactivation of the Spanish Mines.“ *Arctos* 45 (2011):133–142.
- Simmonds et al., 2008. Simmonds, Andrew, Nicholas Marquez-Grant, Louise Loe. *Life and Death in a Roman City: Excavation of a Roman Cemetery with a Mass Grave at 120-122 London Road, Gloucester*. Oxford: Oxford Archaeological Unit, 2008.
- Sólyom, 2015. Sólyom, Márk. „The Epitome de Caesaribus and the Thirty Tyrants.“ U *Sapiens Ubique Civis. Proceedings of International Conference on Classical Studies, Budapest*. János Nagyillés, Attila Hajdú, Gergő Gellérfi, Anne Horn Baroody, Sam Baroody Ur. (2015): 179 – 188.
- Spyrou et al., 2018. Spyrou, Maria, Tukhbatova, R., Wang, C., Valtuena, A., Lankpalli, A., Kondrashin, V., Tsybin, V., Khokhlov, A.,

- Kuhnert, D., Herbig, A., Bos, K., Krause, J. „Analysis of 3800-year-old *Yersinia pestis* genomes suggests Bronze Age origin for bubonic plague.” *Nature Communications* vol. 9 (2018): 1 – 10.
- Storchi Marino, 2012. Storchi Marino, Alfredina. „Una rilettura delle fonti storico-letterarie sulla peste di eta Antonina.“ U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 29 – 61.
- Tomlin, 2013. Tomlin, R.S.O. „III. Inscriptions“ *Britannia* 44 (2013): 381 – 396.
- Tomlin, 2014. _____, „Drive Away the Cloud of Plague: A Greek Amulet from Roman London.“ U *Life in the Limes: Studies of the people and objects of the Roman frontiers*. Frances McIntosh, Rob Collins Ur. Oxford: Oxbow, 2014: 197 – 205.
- van Minnen, 2001. van Minnen, Peter. „P. Oxy. LXVI 4527 and the Antonine Plague in the Fayyum.“ *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 135 (2001): 175 – 177.
- Zelener, 2012. Zelener, Yan. „Genetic Evidence, Density Dependence and Epidemiological Models of the „Antonine Plague“.“ U *L'impatto della peste antonina*. Elio Lo Cascio Ur. Bari: Edipuglia, 2012: 167 – 177.

8. Prilog – Izvori o antoninskoj kugi

8.1. Pisani izvori

Iskazi suvremenika

Galen

1. Ἔτεσι δὲ τρισὶν ἄλλοις ἐν Ῥώμῃ διατρίψας ἀρξαμένου τοῦ μεγάλου λοιμοῦ παραχρῆμα τῆς πολέως ἐξῆλθον ἐμειγόμενος εἰς τὴν πατρίδα ...

„Nakon što sam proveo tri godine u Rimu, kada je počela velika kuga, brzo sam se vratio u svoju domovinu [Pergam] ...“ (Gal., *Lib.prop.*, I, 19, 15.) (Prijevod na engleski Mattern, 2013., prijevod na hrvatski I.K.)

2. Ἐπιβάντος οὖν μου τῆς Ἀκθικίας κυτέσκηψην ὁ λοιμὸς ὡς ὄυπω πρότρον ὥστε τοὺς μὲν αὐτοκρατορας αὐτίκα φεύγειν εἰς Ῥώμην, ἅμα στρατιώταις ὀλίγοις, ἡμᾶς δὲ τοὺς πολλοὺς μόλις ἐν χρόνῳ πολλῶ διασωθῆναι, πλείστων ἀπολλυμένων. Οὐ μόνον διὰ τὸν λοιμὸν, ἀλλὰ καὶ τὸ διὰ μέσου χειμῶνος εἶναι τὰ πραττόμενα.

„Kada sam dosegao Akvileju, kuga se spustila kao nikad dosad, pa su carevi odmah pobjegli u Rim s nekoliko vojnika, dok se većina nas mučila da preživi, i velika većina ljudi je umrla – ne samo zbog kuge, već i zato što su se te stvari odvijale za vrijeme zime.“ (Gal., *Lib.prop.*, II, 19, 18.) (Prijevod na engleski Mattern, 2013., prijevod na hrvatski I.K.)

3. In gravis huius pestilentiae initio, quae utinam aliquando cesset, juveni cuidam quum novem iam dies aegrotasset, totum corpus ulceribus scatebat, veluti omnibus fere qui evaferant. Eo die etiam tussiebat paululum. Postride vero ubi se laverat, illico et vehementius tussivit et tussi expulit crustulam, quam ephelcida vocant. Eratque homini sensus manifestus ulcaratae partis in aspera, quae in collo est, arteria prope jugulum. Quin aperto quoque hominis ore fauces eius inspeximus, numquid in iis alicubi uleus esset; sed nec sic inspectantibus apparuit affectum esse; et plane laboranti sensus eius aliquis manifestus ex comestorum bibitorumque transitu suisset, si illic ulcus fuisset. Quin etiam ex aceto et sinapi certioris notitiae causa quaedam ei devoranda dedimus. Sed nec horum quicquam eum momordit, et sensus doloris manifeste in collo erat; quo loco etiam adeo irritabatur, ut tussire impelleretur, suasimus itaque reniti quantum posset nec tussire. Quod et fecit eo certe facilius quod exiguum erat, quod proritabat, et nus omnibus modis operam dedimus ut ulcus ad

cicatricem perveniret, soris medicamentum aliquod quod siccaret imponentes, tum cubanti supino humidum aliquod ex iis medicamentis quae ad eiusmodi ulcus facerent exhibentes, ac iubentes id in ore continere, paulatimque permittere in asperam arteriam defluere. Sic igitur faciens sentire se manifeste aiebat adstringentis medicamenti circa ulcus vim, sive ea vis huc transmissa est, sive medicamentum ipsum roris specie in arteriam ad ulcus desluxit, et tanquam percolatum est.

„Pri početku ove velike pošasti – kada bi barem završila! – jedan mladić, koji je bio bolestan devet dana, je patio od čireva koji su izbijali po cijelom njegovom tijelu, kao i kod gotovo svih drugih koji su preživjeli. Na taj dan je malo kašljao. Idući dan, kada se okupao, jače je zakašljao i iskašljao je ono što se naziva *ephelkis* [krastu od čira ili rane]. Taj osjećaj je imao u gruboj arteriji u vratu, blizu grla [u dušniku], s obzirom na to da je to bio dio prekriven čirevima. Otvorili smo mu usta i provjerili ždrijelo, u slučaju ako je tamo bilo čireva, no pri provjeri nismo vidjeli da je time pogoden na tome mjestu, jer bi, da su čirevi bili prisutni tamo, taj osjećaj pacijent percipirao kao osjećaj koji nastaje pri prolasku hrane i pića. U svakom slučaju, za jelo smo mu dali octa i senfa kako bismo stekli jasnije shvaćanje uzročnika. Nijedna od tih stvari mu nije naudila, ali je očito imao poriv u vratu zato što je bio toliko nairitiran na tome mjestu da je osjećao potrebu za kašljanjem, na što smo ga poticali da se tome odupire koliko može i da ne kašlje, što je ipak radio zato što je bilo malo iritacije. Mi smo se trudili na sve načine da svedemo čireve na ožiljke s vanjskim nanošenjem lijeka koji isušuje dok je ležao na leđima.“ (Gal., *MM*, 5, 12.) (Prijevod na engleski Mattern, 2013., prijevod na hrvatski I.K.)

4. Eiusmodi etiam sanguinem reddidit haec longa pestilentia, quae in longa aestate facta est, atque eorum, qui servati sunt, non paucis deiecit o per ventrem inferiorem accidit eorum, quae nigra appellantur, in nono die magna, ex parte, vel etiam in septimo, vel in undecimo, quorum ipsorum plures differentiae apparuerunt, quum nonnulla ad atrae bilis naturam proxime accederent, nonnulla neque in deiciendo mordacia sentirentur, neque male olerent, plurima vero in horum medio viderentur constituta. Quibus vero agrotis huiuscemodi ventris dejectio non accidit, iis corpus universum nigris pustulis commaculatum est, quae fane illis, non dissimiles erant, quas Graeci exanthemata appellant. Nonnunquam etiam quaedam veluti squama illis exiccatis atque difficulis decidebat, fed paulatim ac multis diebus post crisim.

„Kod mnogih koji su preživjeli, pojavila se crna stolica, uglavnom na deveti dan, ili na sedmi ili jedanaesti. Događalo se mnogo razlika. Neki su imali stolicu koja je bila gotovo crna, ali

nisu imali boli u crijevima, niti im je stolica užasno smrdila. Mnogo ih je bilo između. Ako stolica nije bila crna, tada se *exanthem* [crni osip] uvijek pojavljivao. Svi oni koji su imali iznimno crnu stolicu su umrli.“ (Gal. At. Bil., 4.) (Prijevod na engleski Litmann, 1973., prijevod na hrvatski I.K.)

Lukijan

5. „Ὡστε μετά γε τοιαύτην ἄρχην τί ἄν σοι τὰ λοιπὰ λέγοιμι – ὅποια ἐν Ἀρμενίᾳ ἐδημηγόρησεν τὸν Κερκυραῖον αὐτὸν ῥήτορα παραστηζάμενος, ἢ οἷον Νισιβηνοῖς λοιμὸν τοῖς μὴ τὰ Ῥωμαίων αἰρουμένοις ἐπήγαγεν παρὰ Θεουκιδίδου χρηζάμενος ὄλον ἄρδην πλὴν μόνου τοῦ Πελασγικοῦ καὶ τῶν τειχῶν τῶν μακρῶν, ἐν οἷς οἱ τότε λοιμώξαντες ἄκησαν; Τὰ δ' ἄλλα καὶ ἀπὸ „Αἰθιοπίας ἤρξατο“, ὥστε καὶ „ἐς Αἴγυπτον κατέβη καὶ ἐς τὴν βασιλεώς γῆν τὴν πολλήν“, καὶ ἐν ἐκείνῃ γε ἔμεινεν εὖ ποιῶν.“

„Nakon ovakva početka, što da ti pripovijedim ostalo – kako je u Armeniji održao javni govor prikazavši onog govornika Kerkiranina, ili kakvu je kugu nagnao na Nisibljane, jer nisu pristali uz Rimljane. I u ostalome se temeljito poslužio svime Tukididovim, osim Pelazgikom i Dugim zidovima kamo su se tada sklonili zaraženi iz: „Etiopije je započela“, kao što je i „sišla u Egipat i u veliki dio Kraljeve zemlje“. U njoj je ostao, i dobro je učinio. Ja ga dakle, napustim dok je još u Nisibu pokopavao nesretne Atenjane i odem, jer sam točno znao što će govoriti kad otidem.“ (Luc., *Hist.conscr.*, 15.; Prijevod na hrvatski Parat, 2017.)

6. Ὁ δ' ὡς ἅπαξ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ πραγμάτων ἐλάβετο, μείζω αἰεὶ προσεπενόει καὶ πάντοσε τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ἔπεμπε χρησμολόγους, ταῖς πόλεσι προλέγων λοιμοὺς καὶ πυρκαϊὰς φυλάσσεσθαι καὶ σεισμούς: καὶ ἀσφαλῶς βοηθήσειν, ὡς μὴ γένοιτό τι τούτων, αὐτὸς ὑπισχνεῖτο αὐτοῖς. Ἐνα δέ τινα χρησμόν, αὐτόφωνον καὶ αὐτόν, εἰς ἅπαντα τὰ ἔθνη ἐν τῷ λοιμῷ διεπέμψατο ἣν δὲ τὸ ἔπος ἔν: Φοῖβος ἀκειρεκόμης λοιμοῦ νεφέλην ἀπερύκει. Καὶ τοῦτο ἦν ἰδεῖν τὸ ἔπος πανταχοῦ ἐπὶ τῶν πυλώνων γεγραμμένον ὡς τοῦ λοιμοῦ ἀλεξιφάρμακον. Τὸ δ' εἰς τὸναντίον τοῖς πλείστοις προὐχῶρει κατὰ γὰρ τινα τύχην αὐταὶ μάλιστα αἱ οἰκίαι ἐκενώθησαν αἷς τὸ ἔπος ἐπεγέγραπτο.

„Odmah kada je Aleksandar pridobio Italiju, počeo je osmišljavati sve veće i veće projekte, i poslao je proroke huškače diljem Rimskog Carstva, da upozoravaju gradove da se čuvaju kuge i požara i potresa; obećao je da će im on osobno pružiti nepogrešivu pomoć tako da ih ne zapadne niti jedna nesreća. Bio je jedan prorok, ... , koji je odaslao svim narodima za vrijeme

pošasti. Bio je to jedan stih: „Febu, bože neostrigani, zadrži kugin maglovit napad.” Ovaj stih je trebao biti viđen posvuda napisan na vrata kao zaštita protiv kuge; ali je u većini slučajeva imao suprotan efekt. Iz nekog razloga, upravo su kuće na kojima je stih bio napisan bile „raseljene”. (Luc., *Alex.*, 36.) (Prijevod na engleski Harmon, 1961., prijevod na hrvatski I.K.)

Elije Aristid

7. Ἐτυχον μὴν ὦν ἐν τῷ προαστίῳ κατὰ θέρους ἀκθμὴν, νόσος δὲ κατέσχε λοιμώδεις πάντας σχεδὸν τοὺς προσχώρους. Τῶν δὲ οἰκετῶν τὸ μὲν πρῶτον δύο καὶ τρεῖς ἕκαμον, ἔπειτα ἄλλος ἔπειτ' ἕκειντο ἅπαντες καὶ νεώτεροι καὶ πρεσβύτεροι, τελευταῖος δὲ ἐλήφθεν ἐγώ. Ἴατροὶ δὲ ἐφώϊτον ἐξ ἄστεος καὶ τοῖς ἀκολουθοῦσι αὐτῶν ἐχρώμεθα διακόνοις, οἱ δὲ τινες καὶ αὐτοὶ προσεδρεύοντες ἀντὶ διακόνων ἦσαν. Ἐκαμνε δὲ καὶ τὰ ὑποζύγια, καὶ εἴ που κινηθεῖν τις, εὐθὺς πρὸ θυρῶν ἔκειτο. Ὡστε οὐδ' ἂν πλῶ χρήσασθαι ἐπὶ τῶν συμβαινόντων ἐξῆν ἐτὶ ῥαδίως. Πάντα δ' ἦν μεστὰ ἀθυμίας οἰμογῆς στόνου δυσκολίας ἀπασης. ἦσαν δὲ καν τῇ πόλει νόσοι δειναί. Τέως μὲν οὖν ἀντεῖχον οὐδέν ἦττον τῆς τῶν ἄλλων σωτηρίας ἢ τῆς ἐμαυτοῦ προνοούμενος, ἔπειτα ἐπέτεινεν τε ἡ νόσος καὶ κατελήφθεν ὑπὸ δεινοῦ πυρός χολῆς παντοίας, ἡ συνεχῶς νύκτα καὶ ἡμέραν ἠνώχλει, καὶ τῆς τροφῆς ἀπεκεκλείμην καὶ ἡ δύναμις κατελέλυτο. Καὶ οἱ ἰατροὶ ἀφίσταντο καὶ τελευτῶντες ἀπέγνωσαν παντάπασιν, καὶ διεγγέλθη ὡς οἰχησομένου αὐτίκα. Τό μέντοι τοῦ Ὀμήρου καν τούτοις εἶπες ἂν τὸ νόος γε μὲν ἔμπεδος ἦεν. Οὕτω παρηκολούθουν ἐμαυτῷ, ὥσπερ ἂν ἄλλω τινί, καὶ ἡσθάνομην ὑπολείποντος αἰεὶ τοῦ σώματος, ἕως εἰς τούσχατον ἦλθον. Τοιούτων δὲ ὄντων ἔτυχον μὲν εἰς τό εἶσω τετραμμένος τῆς κλίνης, ἔδοξα δὲ ὡς ὄναρ. Αὐτὸ δὴ ἦν ἄρα ἡ λύσις. Ἐδοξα δὲ καὶ δὴ ἐπὶ τέλει τοῦ δράματος εἶναι καὶ τοὺς ἐμβάτας ἀποτίθεσθαι καὶ τὰς κρηπίδας μεταλήψεσθαι τοῦ πατρός. Καν τούτοις ὄντα στρέφει με ὁ Σοτήρ Ἀσκληπιὸς τὴν εἰς τὸ ἔξο στροφὴν ἐξαίφνης. Ἐπειτα οὐ πολὺ ὕστερον ἡ Ἀθηνᾶ φαίνεται τὴν τε αἰγίδα ἔχουσα καὶ τὸ κάλλος καὶ τὸ μένεθος καὶ σύμπαν δὲ σχῆμα οἷαπερ ἡ Ἀθήνησιν ἡ Φειδίου. Ἀπῶσεν δὲ καὶ τῆς αἰγίδος ὅτι ἠδιστον καὶ ἦν κηρῷ τινι προσφερῆς, θαυμαστὴ καὶ αὕτη τὸ κάλλος καὶ τὸ μέγεθος. Ἐφαίνετο μὲν δὴ μόνῳ σταῖσα καταντικρὺ καὶ ὅθεν αὐτὴν ὡς κάλλιστα ἔμελλον ὄψεσθαι. Ἐγὼ δὲ ἐπεδείκνυν καὶ τοῖς παροῦσιν – δύο δ' ἦσθιν τῶν φίλων καὶ τροφός - βῶον καὶ ὀνομαζῶν τὴν Ἀθηνᾶν ὅτι ἐστήκοι τε αὐτὴ ἀπαντικρὺ καὶ διαλέγοιτο, καὶ τὴν αἰγίδα ἀπεδείκνυν. Οἱ δ' οὐκ εἶχον ὅ τι χρήσιντο, ἀλλ' ἠπόρουν τε καὶ ἐδεδοίκεσαν μὴ παραληρῶν ἄρα τυγχάνο, πρὶν γε δὴ τὴν τε δύναμιν συνεῶρων ἀναφερομήνεν καὶ τῶν λόγων ἤκουσαν ὧν ἤκουσα παρὰ τῆς θεοῦ. Καὶ ἔστιν ἅ μέμνημαι τοιάδε. Ἀνεμνησκέ με τῆς Ὀδθσσείας καὶ

ἔφασκεν οὐ μύθους εἶναι ταῦτα, τεκμαίρεσθαι δὲ χρῆναι καὶ τοῖς παροῦσιν. Δεῖν οὖν καρτερεῖν, εἶναι δ' αὐτὸν πάντως καὶ τὸν Ὀδυσσεύα καὶ τὸν Τηλέμαχον καὶ δεῖν αὐτῷ βοηθεῖν. Καὶ ἄλλα τοιοῦτότροπα ἤκουσα. Οὕτως ἐφάνη τε ἡ θεὸς καὶ παρεμυθήσατο καὶ ἀνέσωσεν καὶ δὴ κείμενον καὶ τῶν εἰς τὴν τελευτὴν οὐδενὸς ἔτι ἐλλείποντα. Καὶ δῆτα εὐθὺς με εἰσῆλθεν κλύσματι χρήσασθαι μέλιτος Ἀττικοῦ, καὶ ἐγένετο κάθαρσις χολῆς. Καὶ μετὰ ταῦτα ἤκεν ἰαματά καὶ τροφαί. Πρῶτον μὲν ἦπαρ, οἶμαι, χηνὸς μετὰ τὴν πολλὴν ἀπόρρησιν πρὸς ἅπαντα τὰ σιτία, ἔπειτα ὑείου τι ὑπογαστρίου. Ἐπειτ' ἐκομίσθην εἰς τὴν πόλιν ἐπ' ὀχήματος καταστέγου καὶ μακροῦ, καὶ κατὰ μικρὸν οὕτω συνηγειρόμην μόλις τε καὶ χαλεπῶς. Οὐ μέντοι πρότερον γε ὁ πυρετὸς παντελῶς ἐξέλιπεν, πρὶν ἐτελευτήσῃ μοι τῶν τροφίμων ὁ πλείστου ἄξιος. Τῇ δ' αὐτῇ ἡμέρᾳ, ὧς ὕστερον ἔγνων, ἐκεῖνος τε ἐτεθνήκει καὶ ἡ νόσος ὄχγετο ἀπιούσα. Οὕτω τὸν τε ἄχρι τούτου χρόνον δωρεὰν ἔσχον παρὰ τῶν θεῶν καὶ μετὰ τοῦτο ἀνεβίων ὑπὸ τοῖς θεοῖς καὶ τις οἶον ἀντίδοσις αὕτη συνέβη.

„Bio sam u predgrađu [Smirne] u jeku ljeta. Kuga je zarazila gotovo sve moje susjede. Prvo su se dvoje ili troje mojih slugu zarazili, a zatim jedan za drugim. Zatim su svi bili u krevetu, i stariji i mlađi. Ja sam zadnji bio napadnut. Liječnici su došli iz grada i mi smo koristili njihove pomoćnike kao sluge...Čak se i stoka zarazila. Ako se netko pokušao pomaknuti, odmah je legao mrtav ispred ulaznih vrata... Sve je bilo puno očaja, naricanja i stenjanja, svake vrste teškoće. Također je bila užasna mučnina u gradu... Bio sam napadnut užasnim gorenjem žučne mješavine... i spriječen od uzimanja hrane... Liječnici su odustali... i najavili da ću odmah umrijeti [Nakon vizija Asklepija i Atene, Aristid je uzeo] guščju jetru... i kobasicu... i malo pomalo sam se s teškoćom oporavio. Vrućica me nije u potpunosti ostavila sve dok najcjedenije od moje posvojene djece nije umrlo.“ (Aristid. *Or.*, XLVIII, 38 – 44.) (Prijevod na temelju engleskog prijevoda C.A. Behr, preuzeto iz Duncan-Jones, 1996., prijevod na hrvatski I.K.)

Spomeni antoninske kuge u kasnijih autora

Herodijan iz Antiohije

8. „About this time, plague struck all Italy. The suffering was especially severe in Rome, since the city, which received people from all over the world, was overcrowded. The city suffered great loss of both men and animals. Then, on the advice of his

physicians, Commodus left Rome for Laurentum. “ (Original na klasičnom jeziku nije bio dostupan)

„Oko ovog vremena, kuga je pogodila cijelu Italiju. Patnja je bila posebno oštra u Rimu, zato što je grad jer je primao ljude iz svih dijelova svijeta bio prenapučen. Grad je imao velike gubitke ljudi i životinja. Tada je na savjet svojih liječnika, Komod napustio Rim za Laurentij.“ (*Hdn.*, XII.) (Prijevod na engleski Echols, 1961, prijevod na hrvatski I.K.)

Filostrat

9. Καὶ ἀκούων ἀπολογουμένων ἐπὶ πολλοῖς μὲν ἀφανῶς ἤλγεσεν, ἀναγινωσκομένης δὲ αὐτῶ καὶ Ἀθηναίων ἐκκλησίας, ἐν ἧ ἐφαίνοντο καθαπτόμενοι τοῦ Ἡρώδου, ὡς τοὺς ἄρχοντας τῆς Ἑλλάδος ὑποποιουμένου πολλῶ τῶ μέλιτι καὶ που καὶ βεβόνκοτες „ὦ πικροῦ μελιτος“ καὶ πάλιν „μακάριοι οἱ ἐν τῷ λοιμῶ ἀποθνήσκοντες“ οὕτως ἐφείσθη τὴν καρδίαν ὑφ' ὧν ἤκοθσεν, ὡς ἐς δάκρυα φανερὰ ὑπαχθῆναι.

„A kada mu [Marku Aureliju] je pročitana dekret atenske skupštine u kojemu su otvoreno napali Heroda da je pokušao pokvariti grčke magistrature s medenim nitima svoje rječitosti i kada su oni uzviknuli: „Avaj, kakav gorak med!“ i opet, „Sretni su oni koji nestaju u kugi!“ njegovi su osjećaji bili tako duboko povrijeđeni s onim što je čuo da je prsnuo u suze bez skrivanja.“ (Philostrat., *Sophist.*, II, 561.) (Prijevod na engleski Wright, 1921., prijevod na hrvatski I.K.)

Kasije Dion

10. Ἐν γε μὴν τῇ ὑποστροφῇ πλείστους τῶν στρατιωτῶν ὑπὸ λιμοῦ καὶ νόσου ἀπέβαλεν ἀπενόστησε δ' ὅμως ἐς τὴν Συρίαν μετὰ τῶν λοιμῶν στρατιωτῶν.

„Vraćajući se, [Avidije Kasije] izgubio je veliki broj svojih vojnika zbog gladi i bolesti, ali se vratio u Siriju s preživjelima.“ (*Cass. Dio*, LXXI, 2.) (Prijevod na engleski Cary, 1927., prijevod na hrvatski I.K.)

11. Γέγονε δὲ καὶ νόσος μεγίστη ὧν ἐγὼ οἶδα: δισχίλιοι γοῦν πολλάκις ἡμέρας μιᾶς ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐτελεύτησαν.

„Povrh toga, pojavila se pošast, najveća od svijeta o kojima posjedujem znanje; zato što su dvije tisuće ljudi umrle u Rimu u jednome danu.” (*Cass. Dio*, LXXIII, 14.) (Prijevod na engleski Cary, 1927., prijevod na hrvatski I.K.)

***Historia Augusta*, biografija Lucija Vera. (Julije Kapitolin)**

12. „Fuit eius fati ut in eas provincias per quas rediit Romam usque luem secum deferre videretur et nata fertur pestilentia in Babylonia, ubi de templo Apollinis ex arcula aurea, quam miles forte inciderat, spiritus pestilens evasit, atque inde Parthos orbemque complexit. Sed hoc non Lucii Veri vitio sed Cassii, a quo contra fidem Seleucia, quae ut amicos milites nostros receperat, expugnata est.“

„Sudbina je bila takva da je, kako se činilo, na povratku sa sobom [Lucije Ver] donio kugu u sve provincije kojima je prolazio sve do Rima. Zaraza je navodno potekla iz Babilonije, gdje je u Apolonovom hramu neki vojnik slučajno otvorio zlatnu kutijicu iz koje je izletio zarazni duh, a odatle je preplavio Partiju i rimski svijet.” (SHA, *Verus*, VIII, 1 – 3.) (Prijevod na hrvatski Daniel Nečas Hraste)

***Historia Augusta*, biografija Marka Aurelija (Julije Kapitolin)**

13. „Tanta autem pestilentia fuit ut vehiculis cadavera sint exportata sarracisque. Tunc autem Antonini leges sepeliendi sepulchrorumque asperrimas sanxerunt, quando quidem caverunt ne quis villae adfabricaretur sepulchrum, quod hodieque servatur. Et multa quidem milia pestilentia consumpsit multosque ex proceribus, quorum amplissimis Antoninus statuas conlocavit.“

„U to je vrijeme izbila takva kuga da su tijela izvozili na zaprežnim kolima i kolicima. Tada su Antonini izdali vrlo stroge propise o pogrebu i grobovima koji su propisivali da nitko ne smije graditi grob kako mu se prohtije. To se poštuje i danas. Zaraza je odnijela mnogo tisuća ljudi, među njima i mnoge istaknute. Najboljima od njih Marko je postavio kipove.” (SHA, *Marc.*, XIII, 3 – 5.) (Prijevod na hrvatski Daniel Nečas Hraste)

14. „Speciale ipse bellum Marcomannicum, sed quantum nulla umquam memoria fuit, cum virtute tum etiam felicitate transegit, et eo quidem tempore quo pestilentia gravis multa milia et popularium et militum interemerat.“

„Hrabro i sretno dovršio je rat s Markomanima, tako izniman da nitko nigdje ne pamti takav rat, i to u vrijeme kad je teška zaraza odnijela mnogo tisuća ljudi i vojnika.“ (SHA, *Marc.*, XVII, 2.) (Prijevod na hrvatski Daniel Nečas Hraste)

15. „Instante sane adhuc pestilentia et deorum cultum diligentissime restituit et servos, quemadmodum bello Punico factum fuerat, ad militiam paravit, quos voluntarios exemplo volonum appellavit. Armavit etiam gladiatores, quos obsequentes appellavit. latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit. armavit et Diogmitas. Emit et Germanorum auxilia contra Germanos. Omni praeterea diligentia paravit legiones ad Germanicum et Marcomannicum bellum.“

„Kako je još uvijek harala kuga, marljivo je obnovio imovinu bogova te je onako kako je bilo učinjeno za punskog rata osposobio za vojnu službu robove koje je po uzoru na volone prozvao volontarijima. Naoružao je i gladijatore koje je nazvao „poslušnima“. Čak je i razbojнике iz Dalmacije i Dardanije učinio vojnicima. Naoružao je i diogmite, a za borbu s Germanima unajmio je i germanske pomoćne jedinice. K tomu je uložio sav potreban trud u pripremu legija za rat s Germanima i Markomanima.“ (SHA, *Marc.*, XXI, 6 - 9.) (Prijevod na hrvatski Daniel Nečas Hraste)

16. „Sexta die vocatis amicis et ridens res humanas, mortem autem contemnens ad amicos dixit, "quid de me fletis et non magis de pestilentia et communi morte cogitatis?"“

„Šestog je dana [Marko Aurelije] pozvao prijatelje i, ismijavajući ljudske stvari i prezirući smrt, rekao im: „Što nada mnom plaćete umjesto da mislite na kugu i masovnu smrt?“ (SHA, *Marc.*, XXVIII, 4.) (Prijevod na hrvatski Daniel Nečas Hraste)

Amijan Marcelin

17. „Qua per duces Veri Caesaris, ut ante rettulimus, expulsata, avulsum sedibus simulacrum Comei Apollinis perlatumque Romam in aede Apollinis Palatini deorum antistites collocarunt. Fertur autem quod post direptum hoc idem figmentum incensa civitate milites fanum

scrutantes invenere foramen angustum, quo reserato, ut pretiosum aliquid invenirent, ex adyto quodam concluso a Chaldaeorum arcanis labes primordialis exiit, quae insanabilium vi concepta morborum eiusdem Veri Marcique Antonini temporibus ab ipsis Persarum finibus ad usque Rhenum et Gallias cuncta contagiis polluebat et mortibus.“

„Kada je ovaj grad [Seleukija] bio opustošen od generala Vera Cezara (kako sam već bio spomenuo), kip Apolona Komejskog je bio otrgnut s njegova mjesta i odnesen u Rim, gdje su ga svećenici bogova postavili u hram Apolona Palatinskog. I kaže se da, nakon što je taj kip bio odnesen i nakon što je grad spaljen, vojnici su pri pretresu hrama pronašli usku pukotinu; koju su proširili u nadi pronalaska nečega vrijednog; ali iz svetišta, zatvorenog okultnim umijećima Kaldejaca, bacil te pošasti se probio, koji je nakon stvaranja zaraze neizlječivih bolesti, u vrijeme istog Vera i Marka Antonina zagadio sve sa zarazom i smrću; od granica Perzije sve do Rajne i Galije.“ (*Amm.*, XXIII, 6, 24.) (Prijevod na engleski rolfe, 1940., prijevod na hrvatski I.K.)

Epitome de Caesaribus

18. „Quippe ab armis quies nusquam erat, perque omnem Orientem Illyricum Italiam Galliamque bella fervebant; terrae motus non sine interitu civitatum, inundationes fluminum, lues crebrae, locustarum species agris infestae...“

„S obzirom na to da nije nikada bilo odmora od oružja i ratovi su bjesnili kroz cijeli Istok, Ilirik, Italiju i Galiju i bili su potresi ne bez uništenja gradova, dubljenja rijeka, nebrojenih kuga, skakavaca koji su napadali polja, ...“ (*Epit. de Caes.*, 16, 3.) (Prijevod na hrvatski I.K.)

Eutropije

19. „Bellum ipse unum gessit Marcomannicum, sed quantum nulla memoria fuit, adeo ut Punicis conferatur. Nam eo gravius est factum, quod universi exercitus Romani perierant. Sub hoc enim tantus casus pestilentiae fuit, ut post victoriam Persicam Romae ac per Italiam provinciasque maxima hominum pars, militum omnes fere copiae languore defecerint.“

„On osobno je nastavio rat s Markomanima, ali ovaj je bio veći od bilo kojega u sjećanju čovječanstva, toliko da je usporediv s Punskim ratovima; zato što je postao još toliko strašan, zato što su cijele vojske bile izgubljene; otkad, pod carem, nakon pobjede nad Partima se

pojaviła toliko štetna pošast, od koje su u Rimu, diljem Italije i provincija većina stanovnika i gotovo svi vojnici umrli od bolesti.“ (*Eutr.*, VIII, 12.) (Prijevod na engleski Watson, 1853., prijevod na hrvatski I.K.)

Pavao Orozije

20. „Secuta est lues plurimis infusa prouinciis, totamque Italiam pestilentia tanta uastauit, ut passim uillae, agri atque oppida sine cultore atque habitatore deserta in ruinas siluasque concesserint. Exercitum uero Romanum cunctasque legiones per longinqua late hiberna dispositas ita consumptas ferunt, ut Marcomannicum bellum, quod continuo exortum est, non nisi nouo dilectu militum, quem triennio iugiter apud Carnuntium Marcus Antoninus habuit, gestum fuisse referatur.“

„Kuga se je sada proširila preko niza provincija, i velika pošast je opustošila cijelu Italiju. Posvuda su ladanjske kuće, polja i gradovi bili ostavljeni bez obrađivača zemlje ili stanovnika, i ništa nije ostalo osim ruševina i šuma. Priča se da su rimski vojnici i sve legije stacionirane daleko i blizu u zimskim odajama bile toliko prorijeđene da se rat protiv Markomana, koji je odmah izbio, nije mogao nastaviti bez novoskupljenih vojnika.“ (*Oros.*, VII, 15, 5-6.) (Prijevod na engleski Deferrari, 1964., prijevod na hrvatski I.K.)

Sv. Jeronim

21. „The plague overtook numerous provinces, Rome having been troubled from there.“ (Original na klasičnom jeziku nije bio dostupan)

„Tada je kuga sustigla brojne provincije, a Rim je bio u nevolji od tada.“ (*Jer., Chron.*, 236. Olimp.) (Prijevod na engleski Pearse, 2005., prijevod na hrvatski I.K.)

22. „So great was the pestilence throughout the entire world, that that the Roman army was slaughtered almost to extinction.“ (Original na klasičnom jeziku nije bio dostupan)

„Pošast je bila toliko velika diljem cijeloga svijeta da je rimska vojska bila poubijana gotovo do istrebljenja.“ (*Jer., Chron.* 237., Olimp.) (Prijevod na engleski Pearse, 2005., prijevod na hrvatski I.K.)

8.2. Epigrafski izvori

Votivni natpisi posvećeni „bogovima i božicama“

23. Natpis iz Verkovicija

Tip spomenika: Votivni natpis

Opis: Ukrasna ploča od pješčenjaka.

Dimenzije: 109x83.8x? cm

Vrijeme i mjesto nalaza: nađeno prije 1807., Verkovicij, provincija Britanija, Northumberland, Ujedinjeno Kraljevstvo

Datacija: 122 – 300. g.

Čitanje: Diis deabusque se/cundum interpre/tationem oracu/li Clari Apollinis/ coh[ors]

I Tungrorum

Prijevod: „Bogovima i božicama prema tumačenju proročanstvu Apolona Klaroškog, prva kohorta iz Tungra.“

Kataloške jedinice i literatura:

CIL 07, 00633, *ILS* 3230, *RIB* 1579, Jones, 2005.

EDH. <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD060046&lang=en> (Posjet 25.8.2018.)

Komentar: *CIL* III 2880 = *ILS* 3230a

24. Natpis iz Korinija

Tip spomenika: Votivni natpis

Dimenzije: 65x50x? cm

Vrijeme i mjesto nalaza: Corinium, provincija Dalmacija, Donji Karin, Hrvatska

Datacija: 2. – 4. st.

Čitanje: D[iis] deabusque / secundum inter/p[r]etationem Cla/r[ii] Apollinis

Prijevod: „Bogovima i božicama prema proročanstvu Apolona Klaroškog“

Kataloške jedinice i literatura:

CIL III, 02880, *ILS* 3230a, Jones, 2005.

EDH. <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD060045&lang=en> (Posjet 25.8.2018.)

Komentar: *CIL VII 633 = ILS 3230 = RIB 1579*

25. Natpis iz Kuikula

Tip spomenika: Votivni natpis

Vrijeme i mjesto nalaza: pokraj Kuikula, mauritansko-numidijska granica, Džemila, Alžir

Datacija: 2. – 4. st.

Čitanje: *Dis deabus [que] / secundum/interpreta/tionem o/raculi Cla/ri Apollini[s]*

Prijevod: „Bogovima i božicama prema proročanstvu Apolona Klaroškog“

Kataloške jedinice i literatura:

ILS 3230b, CIL VIII, 8351, IL Alg II, 3, 8311, Jones, 2005.

26. Natpis iz Nore

Tip spomenika: Votivni natpis

Opis: Kamena ploča

Dimenzije: 98x66x30 cm

Vrijeme i mjesto nalaza: 1928., Nora, Sardinija, Sarrok, Sardinija, Italija

Čitanje: *Di[i]s deabusque / secundum interpreta/tionem oraculi Clari / Apollinis*

Prijevod: „Bogovima i božicama prema proročanstvu Apolona Klaroškog“

Kataloške jedinice i literatura:

AE 1929, 0156, AE 1940, p. 37 s. n. 101., Jones, 2005.

EDH. <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD024544&lang=en> (Posjet 25.8.2018.)

27. Natpis iz Banase

Tip spomenika: Votivni natpis

Dimenzije: 14x25x3.9 cm

Vrijeme i mjesto nalaza: 1947., Banasa, Mauretania Tingitana, Sidi Ali Boujenoun, Maroko

Čitanje: (...) oraculi C(lari?)

Prijevod: (...)proročanstvu K(laroškog?)

Kataloške jedinice i literatura:

Ant. Afr. 10 (1976), 64., *Insc. Maroc.* II (Paris 1982), 84., Jones, 2005.

28. Natpis iz Volubilisa

Tip spomenika: Votivni natpis

Dimenzije: 78.5x119x46 cm

Vrijeme i mjesto nalaza: 1976., Volubilis, Mauretania Tingitana, Moulay Idriss, Maroko

Čitanje: Dis deabusque / secundum interpre/tationem oraculi / Clarii Apollinis

Prijevod: „Bogovima i božicama prema proročanstvu Apolona Klaroškog“

Kataloške jedinice i literatura:

AE 1976, 0782., Jones, 2005.

EDH. <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD012897&lang=en> (Posjet 25.8.2018.)

29. Natpis iz Gabija

Tip spomenika: Votivni natpis

Opis spomenika: Kameni blok

Dimenzije: 45x30x? cm

Vrijeme i mjesto nalaza: 1986., Gabij, Regio I (Latium et Campagna), Castiglione, Italija

Čitanje: Diis deabusq[ue] / secundum / interpreta/tionem Clari / Apollinis

Prijevod: „Bogovima i božicama prema proročanstvu Apolona Klaroškog“

Kataloške jedinice i literatura:

AE 1986, 0119., Jones, 2005.

EDH. <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD006583&lang=en> (Posjet 25.8.2018.)

30. Natpis iz Brigantija

Tip spomenika: Votivni natpis

Opis spomenika: Granitni oltar, očuvana samo stražnja strana, na bazi ima lokulus (nišu).

Dimenzije: 142x47x30 cm

Vrijeme i mjesto nalaza: 1990., Hispania citerior, Pontes de García Rodríguez, Španjolska

Čitanje: Dis d[eabus] q[ue] / ex interp[retatione] / oraculi / Clari Apo[llinis] C/AD SACE [llo]

Prijevod: „Bogovima i božicama po proročanstvu Apolona Klaroškog od svetišta ...“

Kataloške jedinice i literatura:

AE 1990, 0545., Jones, 2005.

EDH. <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD017217&lang=en> (Posjet 25.8.2018.)

31. Natpis iz Maruvija

Tip spomenika: Votivni natpis

Dimenzije: 62x43.5x12 cm

Vrijeme i mjesto nalaza: 1989., Maruvij, Regio IV Samnium, San Benedetto di Marsi, Italija

Čitanje: Diis deabusq[ue] / secundu[m] / interpr[eta] / tio[nem] o[raculi] Clari / Apollinis]

Prijevod: „Bogovima i božicama prema prema proročanstvu Apolona Klaroškog“

Kataloške jedinice i literatura:

AE, 1991, 564., Jones, 2005.

32. Natpis iz Melija

Tip spomenika: Votivni natpis

Opis spomenika: Četverokutni blok; natpis na držaču od oltara urezan u plitki reljef na prednjoj strani.

Dimenzije: 72x47x25cm

Vrijeme i mjesto nalaza: Meli, Pizidija, Koccaliler, Turska

Čitanje: (θ)εοῖς καὶ θεαῖς / ἀπὸ ἐξηγήσεως χρησ/μοῦ Ἀπόλλωνος Κλαρίου

Prijevod: „Bogovima i božicama prema proroštvu Apolona od Klarosa.“

Napomena: Pravokutni blok, postavljen u zid ispod niše

Kataloške jedinice i literatura:

Mitchell, 2003., Jones, 2005.

33. Natpis iz Cose

Tip spomenika: Službeni natpis

Opis spomenika: Fragment mramorne ploče

Dimenzije: 11x12x1.3 cm

Vrijeme i mjesto nalaza: 1990., Cosa, Regio VII., Cosa, Toskana

Čitanje: [Diis deabusque] / [secu]ndum / i[n]terp] / [retati]onem [oraculi] / [Clarii Apollinis]

Prijevod: „Bogovima i božicama prema proroštvu Apolona od Klarosa.“

Kataloške jedinice i literatura:

AE, 1991, 669., Jones, 2006.

34. Nadgrobna ploča vojnika i obitelji iz Norika

Tip spomenika: Nadgrobna ploča

Opis spomenika: Tabula

Dimenzije: 59x75x? cm

Datacija: 182. g.

Vrijeme i mjesto nalaza: Norik, prije 1808., Eggstätt, Bavarska, Njemačka

Čitanje: D[is] M[anibus]./lul[ius]Victor Martial[is] f[ilius]./ob[itus]

an[norum] LV./Bessa luvenis f[ilia] ux[or], [obita] an[norum] XLV./

Novella Essibni f[ilia] ob[ita] a[n]norum] XVIII./Victorinus parentib[us]/

et coniugi et Victorinae/fil[iae] fecit./qui per luem vita functi sunt Mamertino et Rufo co[n]

s[ulibus]./ et Aur[elio] lustino fratri, mil[iti]/leg[ionis] II Ital[icae], stipend[iorum] X, [obito] a

a[n]norum] XXX.

Prijevod: Ovim dusima/ Julije Viktor Marcijalov sin, smrt 55 godina./ Besa kćer Juvenija žena, smrt 45 godina./ Novela kćer Esibnija, smrt 18 godina./ Viktorin roditeljima i ženi i kćeri Viktorini napravio,/ koji su kroz bolest život završili život za konzula Mamertinu i Rufu / i Aureliju Justinu, bratu vojniku druge italske legije, službe u vojsci 10 [godina], smrt 30 godina.

Kataloške jedinice i literatura:

CIL, III, 5567, *EDH*. <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD042335>.

(Posjet 25.8.2018.), Schmidt, 2004., Hameter 2011.

35. Ploča mitrejskog kulta iz Norika

Tip spomenika: Votivni natpis

Opis spomenika: Brončana ploča

Dimenzije: 88.5x 58.5x 2 cm

Datacija: 182. – 184. g.

Vrijeme i mjesto nalaza: Municipium Claudium Virunum, Norik, 1992., Maria Saal, Austrija

Čitanje: D[eo] I[nvicto] M[ithrae] pro salute Imp[eratoris] [Commodi] Aug[usti] Pii / qui templum vii(!) conlapsum impendio suo restituerunt / et mortalitat[is] causa convener[unt] / Marullo et Aeliano co[n]s[ulibus] VI K[alendas] Iulias // Iulius Secundinus pat[er] [obitus] Trebius Zoticus pat[er] / Rufius Severinus / Iulius Optatus / Septimius Mercator / Septimius Marcus / Tertinius Tertinus / Mamilius Dionysius / Sabinius Hermaiscus / [obitus] Sentius Hermes / Priscius Oppidanus / Varius Fortis / Titius Ruso / Annius Syrrillio / Lydacijs Charito / Baienius Axio / [obitus] Rufius Fuscus / Marius Achilleus / Claud[ius] Quintilianus / Iulius Carpus / Publilius Moderatus / Mamil(ius) Crescentinus / [obitus] Varius Secundus / Marius Eutyches / [obitus] Atticius Sextus pater // Atticius Tacitus / Annius Calocaerus / Claud[ius] Mercurialis / Britannius Syrus / Mercatorius Crispin[us] / Lydacijs Ingenuus / Claud[ius] Quintianus / Cornel[ius] Maturus / Cornel[ius] Florentinus / Trebius Alfius pat[er] / Valerius Hermophilus / Baienius [H]omuncio / Licinius Marcianus / Iulius Philostrat[us] / Volusius Atti[c]us / Aelius Successus / Marc[ius] Marcianus / Claud[ius] Felix / Aelius Marcianus / Varius Sabinus / C[aius] Baebius Cupitus / Auconius Eucarpus / Aelius Fuscus // Marius Eutyclus / Baebius Bassianus / Q[uintus] Baienius Ingenu[us] / C[aius] Fl[avius] Nectare/us pater / P[ublius] Aelius Fuscianus / M[arcus] Mar[ius] Zosimus / T[itus] Auc[ontus] Callimorfus / L[ucius] Fac(---) Onesimus / T[itus] Mest[rius] Respectus / Q[uintus] Sep[timius] Speratus / L[ucius] Alb[ius] Aristo / A[ulus] Tap[petius] Chionius / Lutucc[ius] Maro / M[arcus] Mar[ius] Severianus pat[er] / C[aius] Iul[ius] Maternus / L[ucius] Cand[idius] Aper / C[aius] Pris[cius] Crescentinus / Q[uintus] Iul[ius] Adrastus / Tros[ius] Tertullinus / Aelius Seccondianus / Calend[inus] Successi / Antonius Atticianus / Claudius Primiti[v]us // Veponius C[h]restus / Auconius Boniatus / Tib[erius] Claudiu[s] Curio / G[aius] Iul[ius] Secundinus / Cl[audius] Tib[erius] Dignus / L[ucius] Val[erius] Valerianus /

G[aius] B[a]eb[ius] Ursulus / G[aius] Mari[us] Tertullinus / Bellicius Senecio / Sum[m]ian[ius] Maximus / P[ublius] Aelius Cupitus / Asconius Severinus / Gemelli[us] Gemellianus / M[arcus] Ulp[ius] Atticus / Aelius Celerinus / M[arcus] Ulp[ius] Atticianus / Speratus s[ervus] / L[ucius] Vibius Iuvenis / Helvi[us] Var[r]onianus / L[ucius] Vibius Aeliomarus / Rufi[us] Saturninus / M[arcus] Ma[n]suetus / M[arcus] Belli[cus] Reditus / Ti[berius] Cl[audius] Optatus / G[aius] Sec[undus] Reditus / Suc[cessus] Florianus / L[ucius] Quar[tinius] Quartus // Tiberius Claudius Quintilianus ob dedicationem templi tabulam / aeream donum dedit et camaram picturis exornavit

Prijevod: Nepobjedivom bogu Mitri za zdravlje imperatora Komoda Augusta Pija / Ovi koji hram sedam (?) koji se srušio na svoju cijenu su obnovili/ i zbog smrti su se sastajali / za konzula Marula i Elijana šest dana prije julijskih kalendi // Iulije Sekundin otac smrt, Trebije Zotik otac / Rufije Severin / Julije Opat / Septimije Merkator / Septimije Marko / Tercinije Tercin / Mamilije Dioniz / Sabinije Hermaisk / smrt Sencije Herm / Prisko Opidan / Varije Fort / Ticije Rus / Anije Sirilio / Lidacije Harit o/ Bajenije Aksio / smrt Rufije Fusk / Marije Ahilej / Klaudije Kvintilijan / Julije Karp / Publilije Moderat / Mamilije Krescentin / smrt Varije Sekund / Marije Eutih / smrt Aticije Sekst otac // Aticije Tacit / Anije Kalocer / Klaudije Merkural / Britanije Sir / Merkatorije Krispin / Lidacije Ingen / Klaudije Kvintijan / Kornelije Matur / Kornelije Florentin / Trebije Alfije otac / Valerije Hermofil / Bajenije Homuncion / Licinije Marcijan / Julije Filostrat / Voluzije Atik / Elije Sukces / Marcije Marcijan / Klaudije Feliks / Elije Marcijan / Varije Sabin / Gaj Bebije Kupit / Aukonije Eukarp / Elije Fusko // Marije Eutih / Bebije Basijan / Kvint Bajenije Ingen / Gaj Flavije Nektarej / otac / Publije Elije Fuskijan / Marko Marije Zosim / Tit Aukton Kalimorf / Lucije Fac(---) Onezim / Tit Mestrije Respekt / Kvint Septimije Sperat / Lucije Albije Ariston / Aulo Tapetije Hionije / Lutucije Maron / Marko Marije Severijan otac / Gaj Julije Matern / Lucije Kandid Aper / Gaj Priscije Krescentin / Kvint Julije Adrast / Trozije Tertulin / Elije Sekundijan / Kalendin Sukcesi / Antonije Aticijan / Klaudije Primitiv // Veponije Hrest / Aukonije Bonijat / Tiberije Klaudije Kurion / Gaj Julije Sekundin / Klaudije Tiberije Digno / Lucije Valerije Valerijan / Gaj Bebije Ursul / Gaj Marije Tertulin / Belicije Senekion / Sumijenije Maksim / Publije Elije Kupit / Askonije Severin / Gemelije Gemelijan / Marko Ulpije Atik / rob Sperat / Lucije Vibije Juven / Helvije Varonijan / Lucije Vibije Eliomar / Rufije Saturnin / Marko Mansvetije Mansvet / Marko Belicije Redit / Tiberije Klaudije Optat / Gaj Sekundije Redit / Sukcesije Florijan / Lucije Kvartinije Kvart // Tiberije Claudije Kvintilijan za posvećenje ploču hrama / dao brončani dar i strop slikama ukrasio.

Kataloške jedinice i literatura:

AE, 1994, 1334, *Breitwieser*, 1995., *Hameter*, 2011.

EDH. <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD051713&lang=en> (Posjet 25.8.2018.)

8.3. Papirusi (*P. Thmouis I. col. 104, 9 – 21.*)

36. Čitanje: ὁ αὐτὸς κωμογρα[μματεὺς]

καὶ τὰ ἐπὶ κόμης

Κερκενούφ[εως]

ἀναλαμβ[ανόμενα]

καὶ ἄλλα ἐκού-
φισεν φήσας τοὺς πλείστους τῶν
ἀπὸ τῆς κόμης ἀνειρῆσθαι
ὑπὸ τῶν ἀνοσίων Νεικωκειτῶν,
ἐπελθόντων τῇ κόμῃ καὶ ἐμ-
πρησάντων αὐτήν, καὶ ἄλλους
τῷ λοιμικῷ καταστήματι τετελ[ευτηκέναι]
καὶ τοὺς λοιποὺς ὀλιγίστους ὄν-
τας ἀποφευγέσαι. τὰ οὖν ὑπ' αὐ-
τοῦ τῷ θ[έτει] κουφισθέντα διεστάλ[η],
ὁμοίως δὲ καὶ ὑπὲρ τοῦ ι [ἔτους] · παρ' ὃ
[καὶ πρὸ]ς τὸ ια [ἔτος] ἐπέχεται.

Prijevod: „Isti *komogrammateus* je smanjio prinose i ostale poreze za selo Kerkenouphis, tvrdeći da je većina stanovnika ubijena od strane bezbožnih Nikohita [pastira-bandita] koji su napali selo i spalili ga, da su ostali umrli od pošasti, dok je nekolicina preostalih pobjegla. Stoga su kvote izuzete od poreza za devetu godinu [169 – 170. g.] brojane zasebno, dok su one za desetu [169 – 170. g.], kao i jedanaestu godinu [170 – 171. g.] izuzete.“ (Prijevod na engleski Duncan-Jones, 1996., prijevod na hrvatski I.K.)

8.4. Ostali izvori

37. Medaljon nositelja Demetrija

Dimenzije: 48 x 130 cm

Materijal: Kositar

Nalazište: Londinium (London, Upper Thames Street)

Jezik: grčki

Datacija: vjerojatno oko 160. g.

Čitanje: αβραι βαρβασω, / βαρβασωχ vac βαρβασωθ ευλιωρ / αθεμορφι, λάβρου / λυμοῦ
παράπεμ/πε δυσκέλαδον / ρύζημα, διήρι/ον, τανυχιζον, νυδρολεες, ό/δύμης δια-
μηχόμαιμον, βα/ρύθιοιμον, εαρκο/τακές, διατηκόμε/νον, φλεβίον ά/πό κόλπων.
μέ/γας Ιάω, μέ/γας Σαβαώθ, / διαφύλαξον τόν / φοροῦντα. Φοῖβε / άκερσεκόμα,
το/ξότα, λοιμοῦ νε/φέλησι άπέλαυ/νε. Ιάω, Άβρασ/άξ θεέ, βοηθεῖ. Φοῖβος άπαξ
έκέλευσεν βρο/τοῖς χιλεων ά/πέχεσθαι. Κύρι / θεέ, τηρήσον / Δημήτρην.

Prijevod teksta: „Otjeraj neujednačen zvuk bjesneće kuge, širene zrakom, ... , prodirajuće
boli, malodušja, uništavanja mesa, otapanja iz dubina žila. Veliki Iao, veliki Sabaoth, čuvaj
nosioca. Febu neostrigane kose, strijelcu, otjeraj oblak kuge. Iao, bože Abrasaks, donesi
pomoć. Feb je jednom naredio smrtnicima da se suzdrže usana. Gospodaru bože, pazi na
Demetrija.” (Prijevod na temelju engleskog prijevoda iz Jones, 2016.)

Bibliografija:

Tomlin, 2014, Jones, 2016.

(Crtež medaljona iz Tomlin, 2013, 391.)